

VI. El desafiament intercultural. Espanyols davant la immigració

Colectivo Ioé

Equip d'investigació social format per
Carlos Pereda, Walter Actis i Miguel Ángel de Prada

Síntesi del contingut

En l'últim quart del segle xx, ja enrere el període franquista, mentre els espanyols miràvem Europa, altres ciutadans d'altres parts del món van començar a fixar-se en Espanya. Al principi passaven desapercebuts, perquè els espanyols n'identificàvem una part com a turistes, tot i que fossin de gairebé dotze mesos l'any i, de l'altra part, a penes en teníem notícies perquè s'ubicaven en zones rurals o eren empleats de la construcció d'obres públiques com les autopistes, que modernitzaven el paisatge. Ni un sector ni l'altre van comportar cap canvi en la percepció dels autòctons com tampoc el va comportar l'arribada tradicional de portuguesos a les províncies frontereres. Espanya continuava sent un país d'emigrants a l'estranger o de migrants interiors.

No va ser fins que la Comunitat Econòmica Europea va imposar les seves condicions, que va sorgir la immigració com a problema: si Espanya pretenia incorporar-se a la CEE, havia de legislar sobre la presència de ciutadans no comunitaris i controlar les seves fronteres de manera contundent. El 1985 va ser l'any d'aprovació de l'anomenada «lleï d'estrangeria» i el 1986, la de l'ingrés del Regne d'Espanya a la CEE. A partir d'aleshores es va produir l'escissió: uns eren estrangers residents (regulars) i altres eren irregulars (sense existència legal si no era per perseguir-los). La situació socioeconòmica va acabar agreujant el problema: l'increment de l'atur i la fragmentació social que es va produir en la dècada 1975-1984 va començar a buscar culpables. Els mitjans de comunicació massiva i les declaracions de responsables polítics de l'Interior van dirigir les mirades de l'opinió pública cap als immigrants. Els immigrants regulars van començar a ser considerats «massa nombrosos» i els irregulars com a «delinqüents». L'exacerbació de l'opinió pública va crear un clima al qual es va intentar posar fi després dels assassinats xenòfobs, com el de Lucrecia Pérez. Part de la població s'hi va alçar en contra, en contra també de la intoxicació informativa i de la política governamental; des d'aleshores s'ha fet proverbial el crit: «a baix la lleï d'estrangeria».

Espanya va aparèixer com un país d'immigració profundament dividida. Però ni els xenòfobs ni els antiracistes representen la majoria. De la mateixa

manera que viuen entre nosaltres una gran diversitat d'estrangers, hi ha diversitat d'espanyols, i cada sector de la població pensa de manera diferent en relació amb els estrangers. L'objectiu d'aquest capítol és, precisament, endinsar-se en les diferents «claus» (o lògiques) amb les quals aquests sectors d'espanyols pensem sobre aquests «altres» que conviuen aquí, visibles o no, i en molts casos, amb la intenció de permanència; també farem una incursió en les repercussions que té aquesta manera de pensar i de dir sobre els altres en la nostra forma d'actuar davant d'ells, a través del que passa en el camp educatiu. Presentem els resultats d'una investigació sobre l'escola com a espai d'acció intercultural i examinem les posicions dels agents socioeducatius en relació amb ella.

Tots i cada un de nosaltres, com a individus particulars que som, estem immersos en contextos existencials (culturals, lingüístics, de classe) que podem pensar com a propis, però, al capdavant, tendim a categoritzar l'entorn social en termes d'inclusió dels altres en diversos grups. Les fronteres entre el «nosaltres» i «els altres» tenen una ubicació diferent en cada cas (pobres/rics; racionals/incivilitzats; instal·lats/exclosos; etc.), però també, poden ser d'índole diversa (moral, cultural, econòmica, etc.). No obstant això, les lògiques d'identificació/diferenciació semblen operar de forma específica quan «els altres» són presentats sota l'etiqueta genèrica d'estrangers. Es tracta d'una categoria social que apareix «espontàniament» com a diferent, separada del conjunt de la població local. A la vegada podem dir que aquesta distinció no està construïda de la mateixa manera ni amb els mateixos materials pels diferents discursos existents en la població autòctona. Els resultats d'investigacions permeten distingir tres grans lògiques, analíticament diferents, però que, a la pràctica, poden actuar combinades de diferent manera:

Lògica nacionalista: Un ampli ventall de posicions discursives comparteix simbòlicament un supòsit comú: la naturalització de l'estat-nació. Aquest apareix com una realitat essencial (dada inqüestionable, no modificable) que adscriu les poblacions a un estatus de ciutadania, determinat pel seu lloc de naixement. L'estat (que atorga la ciutadania) no seria una construcció socialment i històricament condicionada, sinó l'expressió d'una realitat «essencial» (la nació/ nacionalitat) i l'ens encarregat de defensar a aquest cos social. El

«normal» és que cada població resideixi en el seu espai estatal-nacional; les migracions internacionals introdueixen una anomalia en aquest ordre. Aquest discurs no al·ludeix a possibles diferències racials, ètniques o culturals; en principi és compatible amb una postura «antiracista», sempre que es mantingui el principi que la prioritat en l'accés als recursos correspon als nacionals. Per tant, el grau de receptivitat o de rebuig en relació amb la immigració està condicionat per la percepció de, en primer lloc, la situació personal i familiar i, en segon, per la del conjunt dels espanyols. Aquest tipus de consideracions tendeix, per la seva pròpia lògica, a delimitar el camp d'«allò que és estranger» al dels immigrants pobres, que apareixen molt més com a consumidors de recursos de la societat autòctona que com a productors de riquesa.

Lògica culturalista: Hi ha una altra gamma de posicions ideològiques en relació amb els estrangers que no s'articula al voltant de l'argument nacional, sinó al de la diferència cultural. El discurs es construeix a partir de dos supòsits bàsics. En primer lloc, les cultures són universos tancats, immodificables pel que fa als trets fonamentals (supòsit essencialista); en segon lloc, hi ha cultures mútuament incompatibles que, en cap cas, poden coexistir pacíficament; aquesta incompatibilitat s'atribueix habitualment a les limitacions de certes cultures definides com a «tancades», cosa que les converteix en inferiors o retardades (supòsit de jerarquitització). Per tant, al marge de quines siguin les circumstàncies econòmiques, la coexistència de col·lectius amb cultures «no compatibles» només es pot saldar amb l'assimilació o amb la segregació absoluta. Les actituds en relació amb els estrangers depenen, en aquest cas, de l'univers cultural al qual se'ls adscriu i de la posició d'aquest univers en relació amb la cultura autòctona. La persistència de les seves particularitats culturals, percebudes com a resistència a la integració en un marc universalista, no aporta riquesa sinó conflictivitat social. No hi ha possibilitat d'un intercanvi mutu ni d'una convivència fructífera quan la minoria és (o sigui, se la caracteritza com a) portadora de tradicionalisme tancat, d'irracionalitat i d'agressivitat.

Lògica igualitària: La tercera lògica discursiva parteix d'un igualitarisme que impugna els criteris de discriminació nacional o cultural, ja que parteix de la igualtat bàsica dels éssers humans. La lògica dels drets humans ha de

ser universal sense aturar-se en les fronteres estatals. Aquest postulat genèric admet diferents modulacions que generen uns discursos diferenciats en relació amb allò que és estranger, que van des de la igualtat d'oportunitats en un món econòmicament obert fins a la crítica frontal a l'ordenament social.

Els discursos concrets que escoltem no tenen les característiques netes d'aquest tipus purs. La dinàmica de les relacions socials, la interacció entre diversos grups, l'intercanvi i els diferents vincles de poder/subordinació generen diverses combinacions i són el resultat de desplegaments variables, que estan en funció de la posició social del parlant; a més, reflecteixen la seva referència a un objecte il·lusori. De fet, no hi ha cap referent fix ni unívoc dels discursos que al·ludeixen a «allò que és estranger»: de vegades es comença a parlar sobre estrangers (no espanyols) per passar a parlar de criteris de classe (els pobres), ètnics (on s'inclouen els gitanos espanyols) o culturals (grups oberts-civilitzats davant de grups tancats-retardats), segons el cas. Buscant un denominador comú de les diferents representacions que adquireix allò que és estranger per a les posicions no igualitàries, podríem dir que fa referència a la gent «de sota» (les persones estrangeres a les quals se'ls atribueix similituds amb la pròpia identitat –de classe, ètnica, cultural– perden els trets d'estrangeria). Per tant, les motivacions en què es fonamenta el rebuig no són consegüentment racistes (quan s'accepta els no-blancs, com els xeics àrabs, els inversors japonesos o els estudiants afroamericans) ni xenòfobes (quan el rebuig només es refereix a certs estrangers). Més aviat els arguments nacionals i ètnics es combinen amb els de classe per articular un camp de rebuig de «geometria variable».

L'articulació d'«allò que és estranger» s'imagina i es construeix socialment en un procés continu, en un vincle estret amb les relacions socials. Estem efectivament davant d'un «complex inestable i descentrat de significants socials en transformació constant a partir de les lluites polítiques». No hi ha lògica pura, en tot cas sembla clar que els discursos de rebuig i/o de discriminació cap a «allò que és estranger», sigui quina sigui la lògica des de la qual es despleguen, no poden ser etiquetats com a premoderns o antimoderns (excepte en el cas de la posició d'«identitat contra modernitat»). Al contrari, la superioritat dels nacionals es fonamenta en la legalitat de l'estat-nació, una institució de les més

modernes; mentre que la discriminació de cultures «inferiors» té el fonament en l'etnocentrisme de la posició dels modernitzadors intolerants, que es constitueix en paradigma exclusiu de la racionalitat i del progrés. Dins d'aquests marcs, les actituds d'obertura i de solidaritat cap a «allò que és estranger» troben límits precisos. En aquests casos, les postures «antiracistes» o propostes de valors alternatius a la modernitat capitalista, s'inscriuen dins de l'ordre social de l'exclusió, en el qual coexisteixen sexisme, racisme i exclusió econòmica.

La denúncia, per més apassionada que sigui, de les actituds extremes de certs grups o institucions a penes s'enfronta amb l'epifenomen del rebuig a «allò que és estranger» i dóna per bons elements centrals de la modernització capitalista a partir dels quals es generen les condicions del rebuig i de la discriminació. Aquesta és la paradoxa i la complexitat de la relació entre modernització i identitats socials. El repte és aprofitar aquesta situació històrica com a oportunitat per aprendre a conviure d'una manera nova. La discussió parlamentària d'una nova llei d'estrangeria ha mostrat els dos vessants apuntats: la concepció d'Espanya com a país d'acollida i la del rígid control policial del fluxos (justificat ja clarament en l'existència d'Europa, cimera de Tampere). ¿Estarà pròxim l'ideal que proposa la interculturalitat o no? Aquesta és la tasca de tots els que apostem per això.

1. Introducció

Des de fa diverses dècades i de manera gairebé imperceptible, els nostres pobles i ciutats, així com els camps, han anat rebent a altres persones abans desconegudes; avui dia estan convivint amb nosaltres. Al principi passaven desapercebuts perquè els espanyols n'identificàvem una part com a turistes, encara que fossin uns turistes de gairebé dotze mesos l'any, i d'altra banda a penes en teníem notícia perquè s'ubicaven en zones agràries o treballaven en la construcció d'obres públiques, com les autopistes, que modernitzaven el paisatge. Ni un sector ni l'altre van comportar canvis en la percepció dels autòctons com tampoc ho va comportar l'arribada tradicional de portuguesos a les

províncies frontereres. Espanya continuava sent un país d'emigrants a l'estranger o de migrants interiors.

Poc temps després, vam començar a sentir en les grans ciutats accents sud-americans que eren coneguts gràcies al cinema o a la televisió; a les cases de sectors benestants, s'hi van introduir noies filipines amb domini de l'anglès per «servir»; les platges van tornar-se multicolors –llocs de venda ambulant, etc. Mentre que els espanyols pensàvem en Europa, tots aquells ciutadans del món pensaven en Espanya. I la llavors anomenada Comunitat Econòmica Europea va imposar les seves condicions: si Espanya pretenia incorporar-s'hi, havia de legislar la presència de ciutadans no comunitaris i el control de les fronteres de manera contundent. L'any 1985 va ser la data de l'aprovació de la denominada «Llei d'estrangeria», i el 1986, la de l'ingrés del Regne d'Espanya a la CEE. A partir d'aleshores, es va produir l'escissió: uns eren estrangers residents (regulars) i els altres irregulars (sense existència legal si no era per perseguir-los). La situació socioeconòmica va acabar agreujant el problema: l'augment de l'atur i la fragmentació social que es va produir en la dècada 1975-1984 va començar a buscar culpables. Els mitjans de comunicació massiva i les declaracions de responsables polítics d'Interior van dirigir les mirades de l'opinió pública cap als immigrants. Els immigrants regulars es van veure com «molt nombrosos» i els irregulars com a «delinqüents». L'exacerbació en l'opinió pública va crear un clima al qual es va intentar posar fi després dels assassinats xenòfobs, com el de Lucrecia Pérez. Part de la població s'hi va alçar en contra, i també contra a intoxicació informativa i la política governamental; des d'aleshores s'ha fet popular el crit «a baix la llei d'estrangeria».

Espanya es va despertar com a país d'immigració profundament dividit. Però ni els xenòfobs ni els antiracistes representen la majoria. De la mateixa manera que viuen entre nosaltres una gran diversitat d'estrangers, hi ha diversitat d'espanyols i cada sector de la població pensa de manera diferent en relació amb els estrangers. L'objectiu d'aquest capítol és, precisament, endinsar-se en les diferents «claus» (o lògiques) amb les quals aquests sectors d'espanyols pensem aquests «altres» que conviuen aquí, visibles o no, i en molts casos amb intenció de permanència; també farem una incursió en les repercussions que té aquesta manera de pensar i dir sobre els altres, en aquesta manera d'actuar davant d'ells, a través del que passa en el camp educatiu. Presentem els resul-

tats d'una investigació sobre l'escola com a espai d'acció intercultural, i examinem les posicions dels agents socioeducatius en relació amb l'escola. Ara com ara, Espanya és simultàniament país d'emigració i d'immigració; socialment i culturalment sempre ha estat plural, encara que hagi costat molt reconèixer-ho, i la presència d'immigrants entre nosaltres ho torna a posar de manifest. El repte és aprofitar aquesta situació històrica com a oportunitat per aprendre a viure d'una manera nova. La discussió parlamentària d'una nova llei d'estrangeria ha mostrat els dos vessants apuntats: la concepció d'Espanya com a país d'acollida i la del rígid control policial dels fluxos (justificat ja clarament en l'exigència d'Europa, cimera de Tampere). ¿Estarem a prop de l'ideal que proposa la interculturalitat o no? És una tasca de tots aquells que hi apostem.

2. Des d'on es parla

Espanyols, uns i altres

«*Els espanyols diuen dels immigrants...*». Afirmacions genèriques d'aquest tipus que es poden sentir tant en els mitjans de comunicació social com en converses al bar i entre grups d'amics. «*Els espanyols diuen...*», tendeix a constituir un subjecte parlant homogeni i deixa de banda les formes específiques i concretes que adopten els discursos socials a l'hora de reflectir la manera de posicionar-se dels diferents grups socials davant d'algú/d'alguna cosa (d'espanyols, en aquest cas). Sempre ens trobem davant d'un tema que és objecte de l'opinió pública, posicions diferenciables perquè les idees es generen en contextos històrics precisos i en determinats grups socials.

Estem acostumats a llegir la nostra història recent en termes de generacions: els nostres pares i avis vivien en uns temps en què la tradició pesava tant que era gairebé impossible el progrés; en canvi, el nostre temps és el de la modernització i ens situa en l'autovia del desenvolupament. El pas de la tradició a la modernització no tindria marxa enrere, motiu pel qual qualsevol reivindicació d'allò que és comunitari o tradicional apareix com a invocació desfasada si no com a directament reaccionària. En canvi, la modernització es presenta com un procés gradual i continu que expandeix les potencialitats d'un ordre social basat en la «racionalitat».

El model social de la modernització respon a les situacions de les societats de capitalisme avançat; és, no obstant això, una simplificació dels processos socials. Si d'una banda conté un element mític (promet el benestar creixent per tothom en un marc de pau social i abundància il·limitada), de l'altra, està unit a un caràcter impositiu (la modernització es plasmaria en un model únic i només hi hauria un camí per accedir-hi; fora d'aquest marc només hi hauria obscurantisme i retard). Des del nostre punt de vista per analitzar els trets característics d'una societat com l'espanyola, convé adoptar una perspectiva d'anàlisi més àmplia que intenti superar el reduccionisme bipolar tradició-modernitat.

Els espanyols que actualment tenen més de 65 anys es van socialitzar en el període de la guerra i postguerra civil. En aquells anys, Espanya era un país predominantment agrari: el 49% de la població treballava en el sector agrícolamader. L'autarquia econòmica imposada després de la guerra civil per una dictadura fèrria beneficiava en primer lloc als grans terratinents; la ideologia dominant ressaltava els valors de la «família cristiana» (autoritat patriarcal, submissió filial, separació estricta de rols entre sexes), l'honor, l'estatus i la propietat.⁽³⁰⁾ El sector de població que va viure plenament aquest ambient representa actualment un 14% del total.

Al principi de la dècada dels seixanta s'inicia una gran transformació de la societat dirigida pel mateix règim polític autoritari del franquisme. L'obertura econòmica a l'exterior engega un procés de desplegament capitalista que recompon la configuració social, econòmica i ideològica del país. El període 1960-1975 (etapa de desenvolupament) es caracteritza per la industrialització, la modernització agrícola, les migracions massives, la urbanització, el desenvolupament d'una norma de consum de masses i l'inici d'un sistema estatal de protecció social.

Durant aquests 15 anys, uns cinc milions d'espanyols van emigrar des de les zones rurals cap als pols de desenvolupament o cap a l'Europa industrialitzada. La població dedicada a l'agricultura va baixar fortament fins al 24,1%, a causa d'un procés d'industrialització creixent del sector (producció abocada al mer-

(30) Alguns d'aquests elements estan desenvolupats a Alonso, L.E. i Conde, F., *Historia del consumo en España: una aproximación a sus orígenes y primer desarrollo*, Debate, Madrid, 1994, pàgs. 24-32.

cat, introducció de fertilitzants, mecanització, etc.). Paral·lelament es va desenvolupar el procés d'urbanització, centrat en uns quants pols de desenvolupament, que es van convertir en una notable industrialització i en el desplegament de noves branques dels serveis (l'ocupació en la indústria i en la construcció va passar del 28% al 35%, i la dels serveis del 28% al 39%). El Producte Interior Brut es va duplicar àmpliament i es van reduir les distàncies amb la Comunitat Europea (la renda per persona va passar del 58% de la mitjana dels països que actualment componen la UE fins gairebé el 70%); paral·lelament es va desenvolupar una dinàmica centre/perifèria entre les zones «modernitzades» (Madrid, País Basc, Catalunya i els arxipèlags) i les «retardades» dins del territori espanyol.

Dins del mateix marc polític dictatorial, aquest conjunt de transformacions va donar lloc al ressorgiment incipient d'un *sistema de protecció social estatal*. En el període 1968-72 es passa d'un Estat protector residual a un altre d'institucional, que només més tard adoptaria formes democràtiques. El 1970 (Llei General d'Educació) i 1972 (Llei de Bases de la Seguretat Social) té lloc l'arrencada cap al creixement de la despesa social, recolzat en la coincidència de les necessitats d'acumulació (garantir una demanda solvent) i en les reivindicacions socials. En els setanta es va registrar el creixement històric més gran de la despesa social en relació amb el PIB; a causa bàsicament dels capítols d'educació i sanitat.

El període «de desenvolupament» va implicar un canvi històric de proporcions desconegudes en la història espanyola. A mitjan anys setanta, la majoria de la població vivia a les ciutats, rebia un salari amb dret a prestacions socials i sanitàries complementàries, començava a accedir a una educació pública gratuïta, a un habitatge propi, a vehicle i a una variada i creixent oferta de béns de consum. Es va registrar una millora del nivell de vida d'importants sectors, fet que va reduir la polarització social, generadora de radicalismes polítics.⁽³¹⁾ La «mentalitat de classe mitjana», caracteritzada per les expectatives d'ascens social, de progrés lineal i continuat dins del l'ordre existent, es va convertir en una font de cohesió social, tot i estant en un context institucional que encara era fortament jeràrquic i repressiu. Sobre aquests fonaments es va

(31) La «desradicalització política» que va possibilitar el desenvolupament d'una transició pactada entre forces democràtiques i sectors del franquisme, es va basar en les condicions de vida aconseguides per un sector dels treballadors, tant per via del salari directe com per la de les prestacions socials estatals.

desenvolupar un procés d'homogeneïtzació cultural i ideològica. No obstant això, la pretensió totalitzadora de la ideologia dominant mai es compleix de forma acabada; la mateixa dinàmica social del procés «modernitzador» (les seves contradiccions i irracionalitats) va generar fractures i contratendències; davant la força centrípeta del discurs establert van sorgir línies de fuga, forces centrífugues que van impedir la cristal·lització uniforme de la vida social.

El desenvolupisme espanyol va situar Espanya entre els països de l'Europa dependent, a mig camí entre els estats poderosos del Nord i els pobres del Tercer Món, en posició de «semiperifèria»,⁽³²⁾ precisament quan el model de creixement occidental (fordista) havia entrat en crisi a escala internacional, i havia generat una recomposició important de forces socials. A principis dels anys setanta, el model de creixement occidental havia començat a donar senyals preocupants en els països més desenvolupats i, ràpidament, es va manifestar la crisi. L'avenç de les polítiques neoliberals durant la segona meitat dels setanta en gran part dels països centrals va expressar l'aparició d'una nova estratègia de creixement basada en la recomposició dels marges de guany empresarials a través d'una disminució de les rendes dels treballadors, tant per la via de retallades del salari directe (augment per sota de la inflació, increment de l'atur i de l'ocupació precària, etc.) com del salari indirecte (reducció de la despesa social estatal i augment de les ajudes a les empreses).

A Espanya el nou cicle es va caracteritzar per la confluència de dos processos: la instauració d'un nou ordenament polític, basat en una constitució democràtica que garanteix les llibertats civils, i la crisi i reconversió del model socioeconòmic. El nou marc democràtic va permetre desenvolupar elements del model prototípic dels països centrals d'Occident, entre ells, la legitimació de les associacions sindicals i empresarials que, juntament amb les autoritats electes, s'incorporen als mecanismes de regulació social. Aquesta democratització de les relacions socials va tenir lloc, però, dins d'una dinàmica neocorporativa a l'entorn d'un Estat fort, que ha reforçat el pes i la influència social d'un conjunt d'elits corporatives (empresarials, partidàries, sindicals, etc.) en detri-

(32) Wallerstein caracteritza així els països que, dins d'una economia-món fortament jerarquitzada, combina activitats de producció avançades amb altres pròpies dels països perifèrics. Vegeu Wallerstein, I., *El moderno sistema mundial*, Siglo XXI, Madrid, 1979.

ment dels mecanismes democràtics i de participació directa de la base social. Com a conseqüència, la institucionalització de la democràcia política a Espanya ha anat acompanyada de la desmobilització popular.⁽³³⁾ D'altra banda, el reconeixement constitucional de la diversitat nacional de l'Estat espanyol (pluralitat lingüística i diversitat cultural) va constituir un marc que podria propiciar una convivència normalitzada amb la «diferència». Davant del model unitari i centralitzador del franquisme, l'«Estat de les autonomies» obre les portes a un joc d'identitats múltiples dins de l'espai estatal.⁽³⁴⁾

Aquest període es caracteritza per un increment de les interrelacions a escala mundial (la globalització econòmica). A Espanya l'«obertura» als processos d'internacionalització s'ha registrat en tots els àmbits: l'econòmic (disminució del proteccionisme, implantació d'empreses estrangeres, reconversió de sectors productius, importància creixent del sector financer i especulatiu, etc.); l'institucional (traspàs a l'àmbit de la Unió Europea de certs nivells de decisió, acompanyat d'un procés de corporativització en què tenen més pes els *lobbies* d'influències que els parlaments), i l'ideològic («Europa s'ha constituït en un paradigma de modernitat i en horitzó inqüestionable; la «caiguda dels Pirineus» representa un senyal d'avenç cap a la modernitat; l'Àfrica i la resta del Tercer Món es configuren cada vegada més com a diferents, tan pobres com retardats).

L'estructura social va experimentar transformacions importants d'índole no conjuntural. Entre la població ocupada es va registrar el decreixement del proletariat industrial i dels empleats en l'agricultura (especialment dels petits propietaris), i una forta expansió de l'ocupació en el sector serveis. Paral·lelament es va consolidar un atur estructural important (la taxa d'atur va passar de l'1%, el 1970, al 23% el 1993); es va desenvolupar la precarització del mercat de treball i l'expansió de l'economia submergida (més del 33% dels treballadors per compte d'altri amb contractes temporals; tres milions de llocs de treball submergits el 1985, especialment dones i joves).⁽³⁵⁾ Aquests processos confluei-

(33) Colectivo Ioé, *Participación ciudadana y urbanismo. Consolidación de la democracia y desmovilización popular en la ciudad de Madrid*. C.O.A.M., Madrid, 1985 (no publicat); i Del Águila, R. i Montoro, R., *El discurso político de la transición española*. CIS, Madrid, 1984.

(34) Si les poblacions assumissin com a fet normal aquesta dispersió i pluralitat de la «identitat nacional», estariem davant d'una experiència de convivència de la diferència que podria facilitar una major obertura cap a la població d'origen estranger. No obstant això, les formes concretes sota les quals es continua presentant avui dia l'anomenat «problema de la unitat nacional» no permet ser massa optimistes en relació amb això.

(35) *Análisis de las condiciones de vida y de trabajo en España*, Secretaria d'Estat d'Economia del Ministeri d'Economia i Hisenda, Madrid, 1988, pàgs. 117-8. Un estudi posterior estimava en un 40% el percentatge d'ocupats que es trobava en situació irregular, Miguélez, F. i Recio, A., *Informe sobre la economía sumergida*, Barcelona, 1988.

xen en un increment de la *polarització i de la fragmentació social*, amb un creixement simultani dels llocs més i menys qualificats, però sobretot d'aquests últims.⁽³⁶⁾ Paral·lelament s'ha registrat un fre en el procés de distribució de rendes experimentat a principis dels setanta, i una crisi dels mecanismes de promoció i d'integració social, com l'escola (el fracàs escolar supera el 30% en l'ensenyament primari) o les diverses prestacions socials.⁽³⁷⁾

Aquest procés de fragmentació qüestiona el mecanisme d'integració de les classes subordinades construït durant el període de desenvolupament. De les expectatives d'una societat de classes mitjanes que tendeix a reduir els extrems superior i inferior, es passa a la realitat d'una diferenciació creixent de les formes d'inserció laboral, dels nivells salarials, de les condicions de treball o de protecció social. En resum, les diferències en les condicions de vida i de renda, posen en crisi els referents unificadors, mentre que la segmentació s'estén a l'àmbit del consum: les peculiaritats del disseny rendeixen culte a l'individualisme hedonista d'una minoria solvent; la producció en massa es dirigeix als estrats mitjans amb capacitat de consum; els béns de primera necessitat, «sense marca», queden reservats per a aquells que a penes es mouen dins del límit de la subsistència. D'aquesta manera, l'estructura social es reforça per tots dos extrems, mentre que el segment superior (empresaris, gerents, professionals i qualificats, especuladors, etc.) amplia el seu poder econòmic i la seva influència social, apareix el fenomen de la «nova pobresa» que afecta col·lectius cada vegada més amplis (aturats de llarga durada, temporers i submergits, joves apartats, etc.) al mig d'una amalgama heterogènia (petits propietaris, sectors inferiors de les classes mitjanes funcionals, treballadors assalariats amb feina fixa, etc.) que veu retallades les seves possibilitats de reproducció, però es manté enquadrada dins dels grans dispositius de regulació i d'integració.

Les grans línies que han marcat el procés de la reorganització social d'aquesta segona meitat del segle xx mai han aconseguit que tots els espanyols hagin anat a l'uníson. El model de desenvolupament escollit ha tingut clarament beneficiaris, però també perdedors; uns s'hi adapten gustosament, mentre que els altres mostren reticències. Tampoc la polaritat entre partidaris i opositors de

(36) Castells, M. i altres: *Nuevas tecnologías, economía y sociedad en España*, Alianza, Madrid, 1986, Vol. II, pàg. 555.

(37) L'assegurança d'atur no cobreix tota la població aturada; la universalització de les pensions o l'atenció sanitària es fan en detriment de la qualitat; els programes de rendes mínimes es limiten a gestionar la pobresa en uns nivells «acceptables», etc.

la modernització es pot reduir a progressistes i tradicionals. Durant aquestes dècades han aparegut noves perspectives que des de la postmodernitat o dels moviments alternatius (ecopacifisme, feminisme, antiracisme, etc.) plantegen altres disjuntives. Per tant, «els espanyols» es troben en circumstàncies socials diverses, tant entre si com en relació amb el passat immediat. Des de la seva particular inserció en aquest context concret (final del desenvolupisme, crisi de l'estat protector i dels seus mecanismes integradors, creixent globalització de la vida econòmica, transferències de nivells de decisió a instàncies supraestats) els grups elaboren la seva identitat social i estableixen fronteres entre el «nosaltres» col·lectiu i el món dels «altres». El desplegament dels seus discursos és el motiu d'anàlisi principal d'aquest capítol. Però abans d'abordar-lo convé que ens aturem en l'*objecte* dels discursos: els estrangers a Espanya.

3. Sobre qui es parla i com es construeix el que es diu

Immigrants, uns i altres

Potser la característica més acusada dels immigrants estrangers a Espanya és la diversitat. Una part important, gairebé la meitat, prové de països del Primer Món, sobretot de l'àmbit de la Unió Europea; d'altra banda, no podem identificar immigrant amb treballador, ja que menys de la meitat és població activa i, per tant, la majoria és inactiva (menors de 16 anys i majors de 65, mestresses de casa, rendistes i jubilats del centre i del nord d'Europa, estudiants). També la immigració té rostre femení (gairebé la meitat del total). Espanya, per la seva situació internacional, ha funcionat des dels anys seixanta com a país de desenvolupament intermedi (ric per als pobres i pobre per als rics) i ha rebut fluxos de migració diversos: del nord i del sud, a l'hora que un gran nombre d'espanyols residien a l'estranger (per cada estranger que viu aquí hi ha més de tres espanyols a fora).⁽³⁸⁾

És difícil parlar sobre la diversitat de manera uniforme. A més, les mateixes estratègies d'inserció social dels immigrants presenten una gran pluralitat de registres que fan saltar fàcilment els estereotips que difonen els mitjans de

(38) Vegeu el capítol de l'obra: Colectivo Ióé, «La inmigración extranjera en España, 2000».

comunicació de masses, i generen una àmplia gamma de possibilitats de reacció de l'opinió pública que va des del rebuig fins a l'acollida i el respecte per la diferència. També aquí cal contemplar la influència de la «memòria històrica» de les relacions entre Espanya i determinats col·lectius (del nord d'Àfrica, d'Amèrica Llatina, etc.). En certa mesura, les estratègies d'inserció dels immigrants són diferents respostes, adaptatives les unes i provocatives les altres, a les posicions mostrades pels autòctons.

Dir i actuar

La condemna de certes comunitats provinents de la immigració a la condició de minoria ètnica té molt a veure amb la forma amb què la societat autòctona la percep i s'hi interrelaciona. La preocupació pel suport que certes actituds de rebuig podrien tenir en l'àmbit de la Unió Europea ha fet que s'elaboressin informes sobre la situació (com l'Informe Ford al Parlament Europeu) i que sorgissin iniciatives institucionals (com la proclamació de 1997 com a Any Europeu contra el Racisme).

A Espanya el fenomen racista té arrels històriques profundes. El col·lectiu que tradicionalment l'ha patit és l'ètnia gitana, perseguida institucionalment des dels Reis Catòlics fins a la segona meitat del segle xx, caracteritzada encara avui dia per la majoria «paia» com a grup encara més problemàtic que els immigrants estrangers. Durant el període de desenvolupament (1960-1975), la imatge de l'estranger no estava carregada de connotacions negatives; tot al contrari, apareixia com a paradigma del que es considerava modern, de la llibertat, de l'oci i de l'opulència econòmica.⁽³⁹⁾ Les mesures restrictives a l'entrada d'immigrants imposades per la denominada Llei d'Estrangeria de 1985, no responien a un estat de l'opinió pública, sinó a les necessitats polítiques derivades de l'estratègia d'integració en la Comunitat Econòmica Europea d'aleshores. L'«opinió pública» sobre la immigració, més concretament: de la immigració com a *problema*, va ser més aviat un efecte de les notícies de premsa i de les declaracions de determinats responsables polítics. Encara a l'any 1989, més del 20% dels enquestats no tenia opinió

(39) Alvite, J.P., «Racismo e inmigración», a ALVITE, J.P. (coord.), *Racismo, antirracismo e inmigración*, Gakoa, Dostia, 1995, pàgs. 89-122.

sobre qüestions referides als immigrants; dos anys més tard menys del 10% s'inhibia davant de preguntes com «quins drets han de tenir els estrangers residents legals o quina opció han d'adoptar si desitgen viure a Espanya». En aquest curt termini de temps es va configurar una imatge social que no provenia del contacte directe amb persones de nacionalitat estrangera, que la majoria de la població afirmava no tenir.

La captura d'algunes pateres a les costes mediterrànies i la publicitat dels resultats de la regularització de 1991 van generar en els mitjans de comunicació el discurs de l'«allau» immigratòria, fomentat pel Ministeri de l'Interior, que utilitzava la Llei de Seguretat Ciutadana per detenir de manera indiscriminada a immigrants «del Sud», només pel seu aspecte extern. El 1992 es va produir l'assassinat d'una immigrant dominicana que vivia, juntament amb altres compatriotes, de manera precària en una discoteca abandonada a Madrid. Els seus autors van ser un grup d'ideologia nazi dirigit per un policia en actiu. Encara que per a les autoritats aquests grups són una de tantes «tribus urbanes», situades al mateix nivell que els aficionats a un tipus de música particular, diverses entitats socials han denunciat la perillositat de l'entramat ultradretà, que utilitza el discurs de la xenofòbia com a banderí de reclutament. Però les majories socials i polítiques es consolen constatant que a Espanya el feixisme organitzat no té un referent polític clar i li falta una expressió parlamentària. De totes maneres, aquest assassinat va constituir un toc d'alarma i va permetre la posada en marxa de diverses iniciatives i campanyes sota la bandera de l'antiracisme.

Però cap d'aquestes dues expressions, el feixisme organitzat o l'antiracisme militant, reflecteixen les actituds majoritàries entre la població espanyola. Les diverses enquestes fetes periòdicament⁽⁴⁰⁾ han mostrat que s'estableix una jerarquia entre grups estrangers, que col·loca en els primers llocs els europeus comunitaris seguits pels llatinoamericans, i en els últims llocs els africans negres i marroquins. Els asiàtics i europeus de l'Est figuren en unes posi-

(40) Les més importants, per la seva continuïtat al llarg del temps, són les que ha fet el Centro de Investigaciones Sociológicas (CIS), dependent del govern central, i el Centro de Investigación sobre la Realidad Social (CIRES), avui dia ASEP. Amb un altre registre, SOS Racismo publica un *Anuario sobre el racismo en el estado español*. De totes aquestes fonts, en traurem algunes referències.

cions intermèdies (si és que els investigadors no es descuiden de preguntar per ells).⁽⁴¹⁾ La imatge dominant de l'immigrant sempre és, en primer lloc, la d'un ciutadà marroquí; entre 1990 i 1993 el segon lloc va passar de ser ocupat pels llatinoamericans a ser-ho pels negroafricans. Al llarg dels anys, les enquestes mostren una valoració més bona dels grups estrangers, tot i que la tolerància és lleugerament inferior si la pregunta es refereix a un vincle concret («relació afectiva d'una filla amb un estranger»). Aquesta evolució reflecteix l'eco del discurs oficial que estigmatitza les expressions racistes i xenòfobes, si bé no es pot afirmar que es tracti d'una convicció adquirida o de la dissimulació i l'adequació a les circumstàncies.

En qualsevol cas, la majoria declara que la resta dels espanyols discriminen els gitanos i els immigrants⁽⁴²⁾ però, alhora, la major part de la població no inclou la immigració entre els seus principals motius de preocupació. Aquesta apareix de forma marginal (3% dels enquestats) darrere de temes com les drogues, l'habitatge, el funcionament dels serveis públics o la conservació ambiental. Convé tenir en compte aquesta valoració general a l'hora d'analitzar la resta de la informació oferta pels estudis d'opinió. La majoria dels enquestats no creu que a Espanya hi hagi massa immigrants, tot i que en els últims anys han augmentat els que ho afirmen (del 12% al 28%), fins al punt que una minoria arriba a pensar que aquí hi ha més estrangers que a Alemanya, a França o a Itàlia. D'aquesta sobrevaloració de la magnitud de la immigració sorgeix que, al voltant d'un 20% de la població afirmi que la immigració «acabarà provocant que Espanya perdi la seva identitat», si bé la majoria rebutja aquesta afirmació. Més de la meitat afirma que només s'haurien d'admetre treballadors d'altres països quan no hi hagi espanyols per cobrir aquests llocs de treball. També hi ha opinions contradictòries sustentades per una majoria dels enquestats: d'una

(41) També els estudis d'opinió, amb els seus obllits i preguntes, han contribuït a dissenyar una «opinió pública» determinada. Hem tractat la qüestió a Colectivo Ióé, «Extranjeros y españoles. Más allá de opiniones y actitudes. Aproximación a la lógica discursiva de las relaciones», ponència presentada a *Jornadas Racismo y Educación: Hacia una Educación Multicultural*, Unversitat d'estiu Antonio Machado, Baeza, 31 d'agost – 4 de setembre de 1992.

(42) Vegeu Espelt Granés, E., «La actitud de los españoles hacia las minorías étnicas» a SOS RACISMO, *Informe anual sobre el racismo en el Estado español*, 1995, Barcelona, 1996, pàgs. 199-217 (en aquest article es resumeixen els principals resultats d'enquestes fetes pel CIS i pel CIREs entre 1991 i 1995); Valles, M., Cea, Ma i Izquierdo, A., *Inmigración, racismo y opinión pública en España*, CIS, Madrid, 1997 (aquest treball, encara no publicat, analitza de forma conjunta els missatges dels mitjans de comunicació de les enquestes fetes entre 1991 i 1996 i dos estudis qualitius finançats pel CIS); i Barbadillo, P., *Extranjería, racismo y xenofobia en la España contemporánea. La evolución de los setenta a los noventa*, CIS, Madrid, 1997 (anàlisi de les enquestes del CIS des de 1971 fins a 1993 sobre estrangeria i immigració).

banda se sosté que els estrangers fan feines que els espanyols rebutgen i simultàniament s'afirma que prenen llocs de treball als espanyols.⁽⁴³⁾

Els estudis d'opinió mostren també que la majoria de la població dóna suport a algunes de les decisions preses pel govern central: limitar l'entrada d'immigrants econòmics, regularitzar els irregulars, establir contingents i promoure la integració dels nous treballadors, tot i que aproximadament la meitat condiona aquestes mesures al fet que els immigrants tinguin o aconseguixin feina. En altres paraules: *s'accepta la presència dels que tinguin una feina, sempre que no la «prenguin» als autòctons, però hi ha un cert rebuig a assumir una població d'estrangers desocupats* (no obstant, un 20% és partidari de permetre l'entrada d'immigrants sense subordinar-la a la situació d'ocupació a Espanya). Un cop acceptades aquestes premisses, la majoria dels autòctons dóna suport de manera creixent al fet que els immigrants tinguin drets socials: educació pública, sanitat gratuïta, habitatge digne, treball en igualtat de condicions, etc. Aquesta posició apareix confirmada al llarg dels últims anys, com es pot veure a la taula següent:

Taula 1

OPINIÓ DELS ESPANYOLS SOBRE ELS SERVEIS QUE L'ESTAT HA DE PROPORCIONAR ALS IMMIGRANTS (EN %)

	1991	1992	1993	1994	1995	X-1995	1996	1997	1998
Vivenda	66	64	63	61	71	65	62	63	68
Sanitat	85	91	86	87	91	87	90	84	89
Educació fills	82	90	85	84	88	86	87	82	86
Educació cònjuge	75	84	76	76	81	79	77	74	76
Subsidi d'atur	67	65	62	63	73	65	67	63	68
Cursos FP	-	-	-	76	83	81	79	76	78
Cursos espanyol	-	-	-	83	86	83	83	78	84

Fonts: CIRES i ASEP, elaboració Butlletí OPI Núm. 6.

(43) Una altra enquesta, feta el 1997, a escolars d'entre 13 i 19 anys d'edat (des de l'últim curs de Primària fins al Batxillerat i FP) mostra que el 15% està disposat a admetre més immigració, i el 65% prefereix una Espanya pluricultural i mestissa. En l'altre extrem, el 10% és partidari d'expulsar els treballadors estrangers, el mateix percentatge votaria un partit similar al de Le Pen, i el 26% aposta per una Espanya blanca i occidental en la qual els immigrants només tindrien l'opció d'assimilar-se completament. A més, la majoria (65%) creu que s'ha d'impedir l'entrada de nous treballadors i que la immigració contribueix a l'augment de la delinqüència i la droga (42%). Vegeu Calvos Buezas, T., *Encuesta escolar 1997*, Instituto Juventud / Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales (ressenyat a El Mundo, de 3/2/1998).

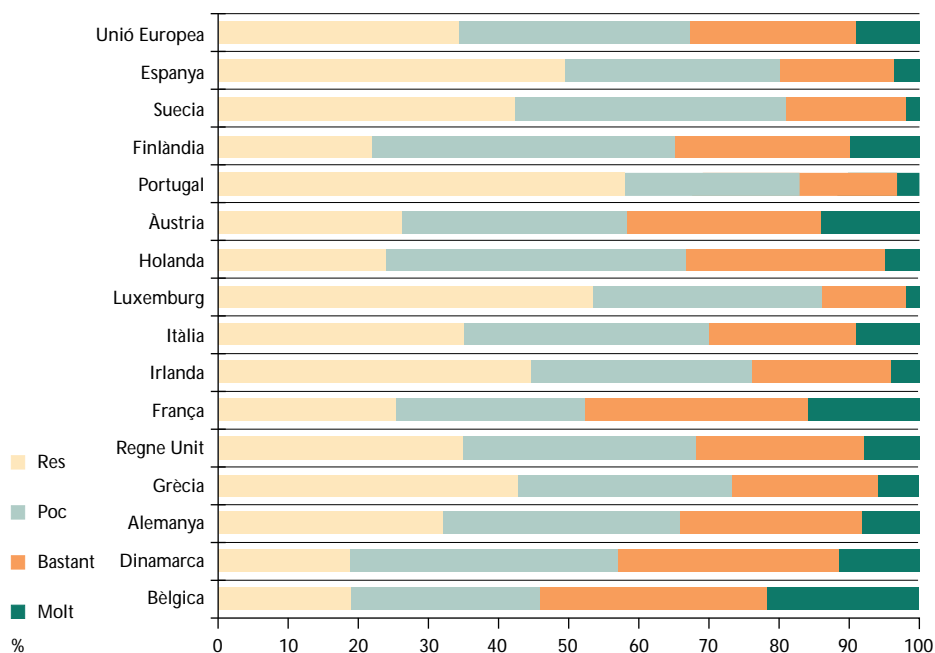
En canvi, si la pregunta només fa referència als irregulars, un 30% afirma que no han de tenir dret a cap mena de prestació social, tot i que la majoria admet que se'ls atengui en casos d'emergència, especialment en l'àmbit sanitari i educatiu. Amb tot, hi ha una opinió majoritària favorable a facilitar-ne la regularització, a la qual s'oposa un 20% que és partidari de la immediata expulsió d'aquest col·lectiu. Contrastant les dades d'opinió en l'àmbit de la Unió Europea s'observa que a Espanya hi ha una opinió més favorable a l'ampliació dels drets dels immigrants, mentre que en la majoria dels altres països, la tendència és afavorir-ne una retallada. El gràfic 1 mostra la situació comparativa entre els diversos països de la UE. No és fàcil interpretar aquests resultats, ja que la situació de més o menys immigració no es correspon amb la de més o menys rebuig; fins i tot hi ha casos tan significatius com el de Luxemburg que presenta en conjunt la millor posició («gens racista») quan té el percentatge més alt d'immigració de la UE (hi ha un immigrant per cada tres residents). Espanya es troba molt ben situada en les posicions de menys racisme, semblants a les de Suècia, Portugal i Irlanda.

La sensació d'«invasió» que expressa una part de la població no està referida al conjunt dels estrangers. Al contrari, hi ha una escala d'«altres» davant de la qual s'adopten unes actituds diferenciades. A mesura que el grup s'acosti a la raça blanca, a la cultura occidental i a la religió cristiana, la tolerància –fins i tot l'acollida franca– augmenta; distanciar-se d'algun d'aquests paràmetres és començar a caure en desgràcia, tot i sent ciutadà espanyol.⁽⁴⁴⁾ Per exemple, una majoria considera beneficiosa per a Espanya la immigració des de països desenvolupats; en canvi, la meitat creu que la immigració del Tercer Món contribueix a incrementar les taxes d'atur (encara que no a la disminució de salaris). Dels estudis del CIS es poden extreure les característiques més comunament atribuïdes als immigrants del Tercer Món (vegeu quadre 1): els espanyols troben un tret comú a tots ells a partir del qual se'ls configura com a *diferents*: ells són retardats; nosaltres (i la resta del món desenvolupat) no. Dins d'aquesta caracterització comuna s'estableixen discriminadors i jerarquies en les quals els afri-

(44) Vegeu Calvo Buezas, T., *El racismo que viene: otros pueblos y culturas vistos por profesores y alumnos*, Tecnos, Madrid, 1990 i *Crece el racismo, también la solidaridad: los valores de la juventud en el umbral del siglo XXI*, Tecnos, Madrid, 1995.

Gràfic 1

GRAU DE RACISME EXPRESSAT SEGONS PAÏSOS DE LA UNIÓ EUROPEA, 1997

Font: Direcció General d'Ocupació, Relacions Industrials i Assumptes Socials, Comissió Europea, 1997.

cans subsaharians surten més ben parats ja que se'ls considera treballadors i no superbs, ni tacanys o cruels; els llatinoamericans donen una imatge ambigua: treballadors i ganduls, ni superbs ni cruels; mentre que els àrabs són dipositaris de les pitjors qualitats: cruels i ganduls, mancats d'honradesa i poc fiables (l'enquesta no inclou els asiàtics).

ESTEREOTIPS DE LA POBLACIÓ ESPANYOLA RESPECTE A ALGUNS COL·LECTIUS ESTRANGERS

Grups ètnics	Són	No són
Africans	retardats, treballadors	superbs, tacanys, cruels
Llatinoamericans	retardats, treballadors, ganduls	cruels, tacanys, superbs
Àrabs	retardats, cruels ganduls/treballadors, intel·ligents/superbs	honrats, fiables

Font: Elaboració pròpia a partir de l'Estudi Núm. 1.841 del CIS.

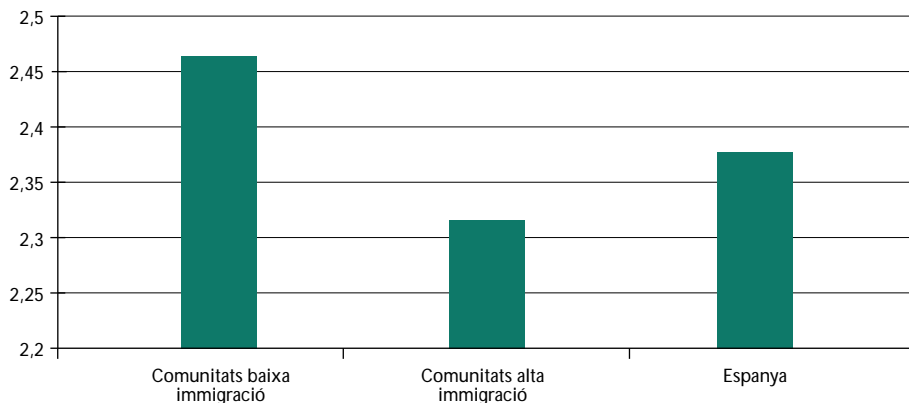
En particular, quan es pregunta pels atributs negatius que dificultarien la seva integració a Espanya, es menciona, en el cas dels llatinoamericans, la delinqüència, en el dels polonesos, les diferències culturals, en els de l'Àfrica negra, la diferència racial, i en els dels marroquins, totes aquestes dificultats juntes (raça, cultura i delinqüència). La imatge del «moro», treballada al llarg de segles i segles de conflictiva història, apareix com el paradigma de l'estranger «altre». A part d'això, la majoria dels enquestats es mostra partidària de restringir les entrades d'immigrants, però també de facilitar-ne l'accés a una sèrie de drets socials (assegurança d'atur, sanitat, habitatge, etc.) i bastant menys al reconeixement de la seva especificitat cultural, que hauria de ser abandonada o bé conservada en l'àmbit privat.

Si ens fixem en els resultats de les enquestes d'opinió ens trobem amb un augment de la sensibilitat en relació amb la immigració al llarg dels últims anys, impulsat potser per una millor informació, o com a reacció a certs fets de violència xenòfoba. No obstant això, aquesta sensibilitat està subordinada a la situació d'ocupació dels autòctons i no s'amplia a la possibilitat d'arribada de nous immigrants. De totes maneres, els intents de comprendre les lògiques del rebuig/acceptació de les comunitats ètniques d'origen estranger no es poden limitar als estudis d'opinió quan aquests es limiten a formular preguntes directes i a recollir-ne les respostes més o menys racionalitzades. D'aquesta manera, els grups socials més conscients de les implicacions d'una pregunta estan més capacitats per acomodar les respostes a l'àmbit social o polític convenient. Això explica per què les enquestes indiquen que els màxims índexs de rebuig

es detecten entre els grups amb un grau d'instrucció inferior (els «cultes» se saben amagar més bé d'aquestes valoracions) o en les comunitats autònomes en què hi ha menor proporció d'immigrants (vegeu gràfic 2).

Gràfic 2

«ÍNDIX DE XENOFÒBIA», SEGONS C.A. D'ALTA O BAIXA IMMIGRACIÓ. 1991-1997

Font: ASEP, *Actituds cap als immigrants*, OPI, Madrid, 1998, pàg. 126.

Les anàlisis de tipus quantitatiu tenen ple sentit quan se sap de què es parla i quan allò de què es parla no és una pura sistematització dels prejudicis de l'investigador. Per a això cal conèixer prèviament el «mapa ideològic» en el qual s'assenten els discursos referits als estrangers. A les pàgines següents intentem avançar en aquest sentit, recolzats pels resultats dels treballs d'investigació.⁽⁴⁵⁾

4. Posicions dels espanyols davant dels estrangers

Aproximació a les lògiques discursives o a les paradoxes de l'alteritat

Tots i cada un de nosaltres, com a individus particulars, estem immersos en contextos existencials (culturals, lingüístics, de classe), que podem conside-

(45) L'apartat següent exposa algunes de les conclusions desenvolupades a Colectivo Ioé, *Discursos de los españoles sobre los extranjeros. Paradojas de la alteridad*, CIS, Madrid, 1995.

rar que ens són propis, però en la nostra manera de pensar les coses o de comportar-nos, no configurem una diversitat il·limitada de posicions ni tampoc una identitat única i homogènia per a tots. Al contrari, tendim a categoritzar l'entorn social en termes d'inclusió dels altres en diversos grups. Les fronteres entre el «nosaltres» i «els altres» tenen una ubicació diferent en cada cas (pobres/rics; racionals/incivilitzats; instal·lats/exclosos; etc.) però també, poden ser d'índole diversa (moral, cultural, econòmica, etc.). No obstant això, les lògiques d'identificació/diferenciació semblen operar de forma específica quan «els altres» són presentats sota l'etiqueta genèrica d'estrangers. Es tracta d'una categoria social que apareix «espontàniament» com a diferent, separada del conjunt de la població local. Alhora podem dir que aquesta distinció no està construïda de la mateixa manera ni amb els mateixos materials pels diferents discursos existents en la població autòctona. Els resultats d'investigacions permeten distingir tres grans lògiques analíticament diferents però que, a la pràctica, poden actuar combinades de diferent manera:

Lògica nacionalista

Un ampli ventall de posicions discursives comparteix simbòlicament un supòsit comú: la *naturalització de l'estat-nació*. Aquest últim apareix com una realitat essencial (dada inqüestionable, no modificable) que adscriu les poblacions a un estatus de ciutadania determinat pel seu lloc de naixement. L'estat (que atorga la ciutadania) no seria una construcció socialment i històricament condicionada, sinó l'expressió d'una realitat «essencial» (la nació/nacionalitat) i l'ens encarregat de defensar a aquest cos social. El «normal» és que cada població resideixi en el seu espai estatal-nacional; les migracions internacionals introdueixen una anomalia en aquest ordre. Aquest discurs no al·ludeix a possibles diferències racials, ètniques o culturals; en principi és compatible amb una postura «antiracista», *sempre que es mantingui el principi que la prioritat en l'accés als recursos correspon als nacionals*. Per tant, el grau de receptivitat o de rebuig en relació amb la immigració està condicionat per la percepció de, en primer lloc, la situació personal i familiar i, després, per la del conjunt dels espanyols.

Aquest tipus de consideracions tendeix, per la seva pròpia lògica, a delimitar l'àmbit «d'allò que és estranger» al dels *immigrants pobres*, que apareixen molt més com a consumidors de recursos de la societat autòctona que com a productors de riquesa. Dins la ideologia nacionalista sorgeixen postures diferenciades en funció de l'estatus social:

- Els *nacionalistes progressistes* no veuen que la seva posició perilli a causa de la presència d'immigrants i, per tant, proposen acollir-los i donar-los drets, sempre subordinats a la situació econòmica del país.
- Els *nacionalistes proteccionistes* es troben en situació de subordinació i, en alguns casos, de precarietat, cosa que els du a produir *un reclam urgent de protecció* que exclou els immigrants estrangers i redueix el camp per al desplegament de discursos solidaris o tolerants.
- Només en sectors en què les mancances materials porten a posicions d'escepticisme en relació amb el projecte modernitzador, s'obren esquerdes en el plantejament nacionalista (sectors del subproletariat que «entenen» els patiments dels immigrants ja que, en part, són els seus).

Lògica culturalista

Hi ha una altra gamma de posicions ideològiques en relació amb els estrangers que no s'articula al voltant de l'argument nacional, sinó al de la *diferència cultural*. El discurs es construeix a partir de dos supòsits bàsics. En primer lloc, les cultures són universos tancats, immodificables pel que fa als trets fonamentals (supòsit essencialista); en segon lloc, hi ha cultures mútuament incompatibles que, de cap manera, poden coexistir pacíficament; aquesta incompatibilitat s'atribueix habitualment a les limitacions de certes cultures definides com a «tancades», cosa que les converteix en inferiors o retardades (supòsit de jerarquització). Per tant, al marge de quines siguin les circumstàncies econòmiques, la coexistència de col·lectius amb cultures «no compatibles» només es pot saldar amb l'assimilació o amb la segregació absoluta. Les actituds en relació amb els estrangers depenen, en aquest cas, de l'univers cultural al qual se'ls adscriu i de la posició d'aquest univers en relació amb la cultura autòctona.

La representació per antonomàsia que hi ha incompatibilitats culturals irresolubles és la situació de la minoria gitana a Espanya. La persistència de les seves particularitats culturals, considerades com a resistència a la integració en un marc universalista, no aporta riquesa sinó conflictivitat social. No hi ha cap possibilitat d'un intercanvi mutu ni d'una convivència fructífera quan la minoria és (o sigui, es caracteritza com a) portadora de tradicionalisme tancat, d'irracionalitat i d'agressivitat. Si després de segles, els gitanos espanyols continuen sense «normalitzar-se» estaríem davant la prova que l'arribada d'estrangers procedents de cultures «estranyes» no aportaria més que problemes irresolubles a la societat autòctona. Dins la ideologia de rebuig *culturalista* distingim tres discursos principals, vinculats a tres tipus de situació social:

- L'*etnocentrisme localista* basa la seva identitat en els vincles amb la tradició, en els llaços de sang (ja sigui el parentesc real o la nació concebuda com a família) i en els vincles amb la terra. Fora del cercle dels propis, tot és un perill en potència. Els de fora només poden ser acceptats en la mesura en què s'assimilin; mentre no ho facin haurem de sospitar d'ells i no donar-los drets «excessius»; si viuen entre nosaltres que sigui sempre com a minoria subordinada. Els estrangers que són caracteritzats com a culturalment incompatibles s'enfronten al rebuig obert a la seva presència (que no se'ls deixi entrar, que es creïn llocs de treball als seus països) o bé a la perspectiva d'una «integració» subordinada, caracteritzada per l'assimilació cultural i la negació del ple dret de ciutadania.
- El *racisme obrer* és el discurs desplegat principalment per una part de les classes subordinades que construeixen la seva identitat al voltant de la «normalitat». Per a aquest últim grup, les distàncies de classe tenen menys importància que les que hi ha entre la majoria normalitzada i els grups «asocials». L'ètnia gitana apareix com a paradigma d'anormalitat i de desviació, i ofereix el motlle sobre el qual s'articula el discurs referit a estrangers d'altres cultures; el treballador responsable, moderat i integrat constitueix l'estereotip oposat. Des d'aquests pressupòsits, la diferència cultural no té cap legitimitat. Els «diferents» no poden reclamar la vigència de les seves pròpies normes ja que la convivència social depèn del fet que tots acatem la mateixa llei (l'origen i legitimitat de la qual no es posa en qüestió). La multiplicitat s'ha de regular

per l'*un*, que coincideix amb allò amb què ens identifiquem; la identificació entre normalitat i racionalitat converteix la diferència en anomalia. La minoria és un perill sempre a l'aguait, que intenta *imposar-se* així que es trobi amb unes situacions favorables per fer-ho. D'aquí ve que la convivència entre cultures «oposades» es presenti com a indesitjable; el que s'ha de procurar és la dissolució de l'element anòmal (dispersant-lo entre gent «normal», preferiblement entre les classes pròsperes) o el seu aïllament («que els duguin a la reserva igual que els indis») per protegir la majoria.

- El *cosmopolitisme etnocèntric* és el discurs racista de les capes socials il·lustrades; el *cosmopolitisme* sosté que les diferències fonamentals no s'estableixen entre ciutadans d'un país i d'un altre, sinó entre grups amb un grau diferent de civilització; a les antípodes se situen aquells que, pròxims a l'estat salvatge, ignoren les normes mínimes de convivència. Aquest tall travessa tots els espais nacionals. El discurs cosmopolita s'identifica amb les classes «cultes» de qualsevol procedència (ambaixadors, professionals estrangers o gitanos rics), menysprea les classes inferiors (autòctones o immigrades), i estableix un «racisme de classe» basat en arguments culturalistes. S'afirma que hi ha universos culturals separats i jerarquitats. Les cultures que posen l'èmfasi en l'individualisme es defineixen com a «obertes» i són considerades com a superiors. La diversitat de cultures no representa una pluralitat d'opcions amb igual entitat, sinó una estructura jeràrquica en l'escala modernització-retard. Per tant, els plantejaments interculturalistes no tenen cabuda: quan coexisteixen diferents cultures, la superior (la pròpia) s'ha d'imposar a la inferior (l'aliena). Així, la defensa de la modernitat desemboca en una postura *etnocèntrica*: les cultures presentades com a irracionals, fanàtiques, no igualitàries, en resum perilloses per a la modernitat, han de ser controlades i/o segregades; la seva discriminació és un acte d'autodefensa plenament justificat.

Lògica igualitària

La tercera lògica discursiva parteix d'un igualitarisme que impugna els criteris de discriminació nacional o cultural, ja que parteix de la igualtat bàsica dels éssers humans. La lògica dels drets humans ha de ser universal sense atu-

rar-se en les fronteres estatals. Aquest postulat genèric admet diferents modulacions que generen discursos diferenciats en relació amb l'estranger, que van des de la igualtat d'oportunitats en un món econòmicament obert fins a la crítica frontal a l'ordenament social:

- L'*universalisme individualista* afirma que l'èxit o el fracàs en la vida depèn dels propis mèrits, sempre que hi hagi igualtat d'oportunitats per a tothom. Per tant, el control de fronteres no és justificable, ja que limita el joc de la competència només als ciutadans d'un estat. Estem en un món econòmicament unificat, en el qual cada persona ha de fer valer les seves capacitats. Els immigrants són *individus* que mereixen la seva oportunitat, independentment de la taxa d'atur que hi hagi en el país de destinació.
- L'*igualitarisme paternalista* parteix d'uns valors que no s'ajusten als límits circumscrits per l'ordre institucional dominant. Abans que les lleis, les fronteres o la competència, ha de prevaler la solidaritat entre humans, membres d'una fraternitat universal, ja sigui des d'una concepció teològica («tots fills del mateix déu») o genèricament humanista (totes les persones iguals en dret). Per tant, la relació amb els estrangers s'ha d'establir en peu d'igualtat superant els particularismes egoistes. L'actitud solidària que presenta aquesta posició no es troba exempta d'un cert paternalisme, en la mesura en què es privilegia el plantejament de solidaritat amb els pobres i els oprimits des de sectors que no són pobres ni se senten oprimits. Aquesta circumstància tendeix a incloure l'immigrant en el camp més ampli de la marginació, objecte de protecció i d'ajuda, però no apareix com a ciutadà amb plena capacitat per ser titular de drets i organitzar-se la seva pròpia vida. Des d'aquesta perspectiva, el criteri principal per determinar prioritats no seria la nacionalitat, sinó el grau de necessitat social.
- El discurs de la *solidaritat anticapitalista* sosté que estem en un sistema mundial dominat pels interessos de les grans empreses multinacionals i pels governs del Nord: aquests últims impulsen els nacionalismes, la separació i els conflictes entre cultures, i sostenen els governs més retrògrades al Sud, per garantir els seus privilegis i el manteniment d'un ordre injust. Aquest conjunt de factors genera pobresa i, consegüentment, uns moviments migratoris massius. Per tant, si el sistema funciona a escala mundial, l'anàlisi en termes nacio-

nals no és vàlida, només hi ha d'haver ciutadans del món, subjectes de drets pel sol fet d'haver nascut. En aquesta lògica tampoc l'atur nacional és una excusa per rebutjar els immigrants, ja que les desigualtats mundials són molt més importants. A més, la convivència des de principis democràtics exigiria el respecte a la diversitat cultural juntament amb la condemna de les desigualtats econòmiques.

Què ha de dir la proposta de modernització al tema de les identitats

El procés de «modernització» tal com s'ha assenyalat al principi (acumulació, diferenciació social, desarrelament, individualització...) mobilitza i posa en crisi a grups socials «tradicionals». El discurs que es produeix proposa un esquema d'anàlisi simple per donar-ne compte: es tractaria d'un procés *evolutiu i unidireccional* que permet passar de la tradició a la modernitat. Des d'aquesta perspectiva, la «modernització» implica *progrés*, perquè comporta un avenç inqüestionable, i *racionalitat*, ja que no introduiria fractures fonamentals en la societat; per tant, tota resistència al seu desplegament no pot interpretar-se si no és com a mostra d'irracionalitat i de retard.

Des d'una perspectiva una mica més àmplia es poden fer algunes observacions a aquesta lectura reduccionista que fa la modernització, ja que es pot dir que l'«individu modern», superats els lligams de les societats estamentals, és lliure... solament per a desenvolupar-se en un marc *determinat i inqüestionable*. I, d'altra banda, la racionalitat modernitzadora no és lineal ni exclou la *irracionalitat social*. El model de capitalisme que coneixem no ha pogut integrar els ciutadans en posició d'igualtat més que en el pla jurídic, mentre que en el seu desenvolupament fàctic ha generat desigualtat i exclusió social. Les resistències i ruptures de legitimitat que sorgeixen d'aquests processos no sempre són, ni tan sols habitualment, expressió de «pervivències tradicionalistes» sorgides de sectors socials que *encara* no han estat integrats per la modernització; al contrari, es tracta d'unes ideologies i d'uns comportaments que sorgeixen com a conseqüència del propi desplegament del procés de modernització.

A partir d'aquestes observacions és possible superar l'esquema bipolar i unidireccional condensat en el binomi tradició-modernització. Basant-nos en

aquestes observacions⁽⁴⁶⁾ hem elaborat el quadre I, que presenta una articulació de quatre posicions ideals típiques en relació amb «allò que és estranger» i les situa en el «camp de la nació»:

1. Identitat (comunitària) contra modernitat: articula la seva identitat des d'una postura de tancament i d'immobilisme, producte d'una grupalitat suposadament indiferenciada i immutable. La nació (pàtria), projecció de la comunitat local ha de mantenir la seva puresa davant d'elements estranys, mantenint-los apartats dels seus dominis o en una posició d'inferioritat irreversible. Els sectors socials que sustenten aquesta posició es consideren molt perjudicats (esclafats) pel procés de la modernització social.
2. Modernitzadors intolerants: plenament identificats amb la normalitat vigent, a la qual consideren com a expressió de racionalitat i de progrés que es plasma en l'organització jurídica estatal. El binomi legalitat/normalitat, condensació de totes les virtuts de la modernitat, és l'únic referent vàlid per a una socialització civilitzada; els estrangers s'hi ha d'atenir estrictament i assimilar-se completament a la cultura dominant sota pena de ser segregats (pel que fa a representació del retard i de la irracionalitat) perquè no contaminin la societat autòctona (civilitzada).
3. Pobres blancs xenòfobs: instal·lats en el paradigma de la modernització des d'una posició social dependent reclamen protecció a un poder superior. Aquest poder està representat per l'estat social, encarregat d'assegurar la subsistència dels seus ciutadans (drets dels espanyols autòctons) davant de col·lectius que pretenen tenir accés als recursos «nacionals» (immigrants pobres/asocials), sense que els assisteixi aquest dret. La presència d'aquests estrangers posa en perill les aspiracions d'aquest sector per integrar-se plenament en els beneficis de la modernització.

(46) Ortí, A., «Génesis y estructura de la sociedad de masas. La formación de los medios de comunicación masiva», ponència en el curs de *Las prácticas cualitativas de investigación social* (dirigit per Àngel de Lucas), Universitat d'estiu de El Escorial, juliol 1994.

POSICIONS IDEALS TÍPIQUES EN RELACIÓ AMB «ALLÒ QUE ÉS ESTRANGER»

PROTECCIONISME NACIONAL	COSMOPOLITISME ETNOCÈNTRIC
<p>DEPENDÈNCIA (3) NACIÓ: ESTAT SOCIAL (des de la precarietat fragmentada –dependent– es requereix protecció. Aquest és lògicament un dret dels autòctons. Nacionalisme pragmàtic) Subordinació XENOFÒBIA DE «POBRE BLANC» ASPIRANTS A LA MODERNITZACIÓ</p>	<p>ACUMULACIÓ (2) NACIÓ: LEGALITAT/NORMALITAT (l'acumulació, sinònim de progrés, imposa una normalitat/normativitat exigible a tots. Qui no s'hi adapti ha de ser reclòs o expulsat) Assimilació / Segregació MODERNITZADORS INTOLERANTS</p>
<p>(1) NACIÓ: LLAÇOS DE SANG (rebuig de la diferència, tancament i immobilisme. Allò que és estranger com a perill. La comunitat/nació com a essència immutable) Expulsió IDENTITAT COMUNITÀRIA CONTRA MODERNITAT ARRELAMENT</p>	<p>(4) ESTAT-NACIÓ: DOMINI (igualtat radical dels éssers humans; lluitar contra les estructures que generen desigualtat o exclusió, més enllà de les fronteres) Solidaritat entre iguals VALORS ALTERNATIUS A LA MODERNITZACIÓ CAPITALISTA DISSIDÈNCIA</p>
<p>LOCALISME ETNOCÈNTRIC</p>	<p>UNIVERSALISME NACIONALISME «ALLIBERADOR»</p>

4. Alternatius a la modernització capitalista: la identitat nacional se subordina a la de membre de la humanitat; aquesta és segregada en grups desiguals per una estructura injusta (el capitalisme) d'abast mundial. La presència d'estrangers està vinculada a aquesta dinàmica (inversors de capital, treballadors immigrants, etc.). La solidaritat amb els immigrants s'estableix des d'un pla d'igualtat entre subjectes que posen en qüestió el marc econòmic i institucional que genera i regula els processos socials, incloses les migracions.

Els discursos concrets que escoltem no tenen les característiques netes d'aquests quatre tipus purs. La dinàmica de les relacions socials, la interacció entre diversos grups, l'intercanvi i els diferents vincles de poder/ subordinació generen diverses combinacions. Totes elles parteixen de les identitats socials presentades, però són el resultat de desplegaments variables que estan en funció de la posició social del parlant; a més reflecteixen la referència a un objecte il·lusori. De fet, no hi ha un referent fix ni unívoc dels discursos que alludeixen a «allò que és estranger»: de vegades es comença parlant sobre estrangers (no espanyols) per passar a parlar de criteris de classe (els pobres), ètnics (on s'inclouen els gitanos espanyols) o culturals (grups oberts-civilitzats davant de tancats-retardats), segons el cas. Buscant un comú denominador de les diferents representacions que adquireix allò que és estranger per a les posicions no igualitàries podríem dir que fa referència a la gent «de sota» (les persones estrangeres a les quals se'ls atribueix similituds amb la pròpia identitat –de classe, ètnica o cultural– perden els trets d'estrangeria). Per tant, les motivacions en què es basa el rebuig no són consegüentment racistes (quan s'accepta no-blancs, com els xeics àrabs, els inversors japonesos o els estudiants afroamericans) ni xenòfobes (quan el rebuig es refereix només a certs estrangers.). Més aviat els arguments nacionals i ètnics es combinen amb els de classe per articular un camp de rebuig de «geometria variable».

L'articulació d'«allò que és estranger» s'imagina i es construeix socialment en un procés continu, en un vincle estret amb les relacions socials. Efectivament estem davant d'un «complex inestable i descentrat de significants socials en constant transformació a partir de les lluites polítiques».⁽⁴⁷⁾

(47) Omi, M., i Winant, H., *Racial Formation in the United States: from the 1960s to the 1980s*, Routledge and Kegan Paul, Londres, 1986.

No hi ha una lògica pura,⁽⁴⁸⁾ en tot cas sembla clar que els discursos de rebuig i/o discriminació cap «allò que és estranger», sigui quina sigui la lògica des de la qual es despleguen, no poden ser etiquetats com a premoderns o anti-moderns (tret del cas de la posició d'«identitat contra modernitat»). Al contrari, la superioritat dels nacionals es fonamenta en la legalitat de l'estat-nació, una institució de les més modernes; mentre que la discriminació de les cultures «inferiors» té el seu fonament en l'etnocentrisme de la posició dels modernitzadors intolerants, que es constitueix en paradigma exclusiu de la racionalitat i del progrés. Dins d'aquests marcs, les actituds d'obertura i de solidaritat cap «allò que és estranger» troben uns límits precisos. En aquests casos les postures «antiracistes» o les propostes de valors alternatius a la modernitat capitalista s'inscriuen *dins de l'ordre social de l'exclusió*, en el qual hi ha sexisme, racisme i exclusió econòmica.

La denúncia, per més apassionada que sigui, de les *actituds extremes* de certs grups o institucions a penes s'enfronta amb l'epifenomen del rebuig a «allò que és estranger» i dona per bons elements centrals de la modernització capitalista a partir dels quals es generen les condicions del rebuig i de la discriminació. Aquesta és la paradoxa i la complexitat de la relació entre modernització i identitats socials.

5. L'escola: camp d'acció intercultural per als agents educatius

La «diversitat social» nucli de l'interculturalisme

Tot i que les situacions de «diversitat cultural» no són una novetat en la realitat social de l'escola espanyola,⁽⁴⁹⁾ ha estat amb l'arribada de fills d'immigrants estrangers i en el marc de l'última reforma del sistema educatiu (LOGSE, 1990) quan s'ha iniciat un procés de reflexió específic. La immigració estrange-

(48) El que C. Guillaumin denomina «racisme popular» no funciona en termes de causalitat sinó en forma sincrètica, i mescla diferents nivells en una realitat única. Guillaumin, C., «La "différence" culturelle», a Wiewiorka, M. (dir.) *op. cit.* pags. 149-151.

(49) Com a mostra, només cal referir-se a les diferències en funció del gènere, de les cultures regionals, o a la divisió ètnica països-gitanos.

ra s'ha convertit en un indicador privilegiat de la diversitat cultural, tant per l'especificitat de la seva situació (marcada pel tall jurídicopolític de la ciutadania) com per l'interès que aquesta temàtica suscita en altres països de l'Europa comunitària.

La presència d'immigrants d'origen estranger introdueix un factor de diversitat en les societats receptores, que veuen com augmenta la seva pluralitat ètnica. Les característiques que solen identificar una comunitat ètnica són bàsicament l'origen nacional, l'idioma, la religió o certs trets físics. Però la construcció de les *fronteres* entre diferents grups ètnics no és immutable, al contrari, és el resultat d'uns processos socials, de les estratègies polítiques i econòmiques dels diferents components d'una societat.⁽⁵⁰⁾ D'altra banda, no qualsevol comunitat ètnica pot ser qualificada com a *minoría* ètnica. Per això és necessari que, a més d'estar constituïda com a comunitat específica, ocupi una posició de subordinació o marginació social. Per tant, la clau per a la constitució de minories ètniques és la *relació* que estableixen amb la població majoritària. En aquest cas el terme «minoría» no es refereix a l'aspecte numèric, sinó a la condició d'inferioritat del col·lectiu. Els processos migratoris transnacionals són una font de renovació constant de la diversitat ètnica en les societats de destinació. Això és degut tant a les possibilitats que l'agrupament ètnic ofereix als immigrants per defensar els seus interessos, com a les actituds de rebuig i de segregació o d'acceptació per part de les poblacions autòctones. El fet que un grup immigrant pugui desenvolupar-se com a comunitat ètnica, en un pla d'igualtat amb altres grups, o que es vegi abocat a la condició de minoría, en situació de subordinació o d'exclusió, diu molt sobre les característiques de la societat receptora.

¿Quins factors són els que intervenen en cada cas? L'explicació no es pot centrar ni en suposades deficiències de les minories (culturals, biològiques, etc.) ni solament en l'acció de la població majoritària (prejudicis), sinó en l'es-

(50) Considerem grups o comunitats ètniques els col·lectius definits a partir d'un conjunt de trets culturals, transmesos a partir de l'aprenentatge, i no per l'herència genètica. En la definició d'aquests col·lectius té tanta importància l'auto-percepció (el seu sentiment de conformar un grup específic i diferenciat) com la forma en què són percebuts pels altres. Entre aquestes percepcions poden ocupar un paper els trets físicobiològics, però aquests trets només tenen sentit en la mesura en què són culturalment considerats com a rellevants. Per a una visió de la complexitat de l'assumpte, vegeu Rex, J., *Ethnic Minorities in the Modern Nation State*, MacMillan Press, Londres, 1996 i Giménez, C. «La formación de nuevas minorías étnicas a partir de la inmigración», a AA.VV., *Hablar y dejar hablar (sobre racismo y xenofobia)*, Universidad Autónoma de Madrid, 1994, pàgs. 177-220.

estructura de les relacions mútues (igualtat o domini). En aquest sentit hi ha diversos elements que incideixen en la dialèctica comunitat/minoria ètnica, i la diversitat «cultural» és només una manifestació de les múltiples diferències que travessen la realitat social. Aquesta inclou, almenys, dimensions econòmiques, politicojurídiques, de gènere, ideologicoculturals i ètniques. La inscripció en aquestes coordenades de tots els individus (autòctons i immigrants) dona lloc a grups de pertinença i d'identitat que, en el cas d'aquests últims, adquireixen unes característiques pròpies.

Des del nostre punt de vista hi ha el risc de «culturitzar» excessivament la qüestió dels grups ètnics, i així despullar la problemàtica del seus abastos econòmics i polítics. Els resultats de diversos estudis sobre la inserció social dels immigrants indiquen que la política social està destinada al fracàs si no aconsegueix intervenir de forma favorable sobre els factors que limiten l'accés de les minories als recursos econòmics (ocupació, prestacions) i a la plena ciutadania política (estabilitat jurídica, drets polítics plens). Sense una clara presa de partit en aquest sentit, les proclames interculturalistes només serviran per legitimar l'explotació i la subordinació de les minories ètniques. De moment, a Espanya no s'ha establert un model acabat d'integració social dels immigrants estrangers, tant pel recentíssim desenvolupament de polítiques oficials destinades a aquest col·lectiu, com per falta de definició d'unes línies orientadores fins ben entrats els anys noranta. En particular, ha estat el sistema escolar el que més interès ha despertat; un àmbit en el qual ha aparegut de manera explícita la proposta de la *interculturalitat* o de l'*educació intercultural*. A continuació apuntarem algunes línies d'actuació que estan tenint lloc en aquest àmbit i que mostren com s'introdueix i es maneja a l'escola la diversitat que comporta la immigració.⁽⁵¹⁾

La interculturalitat i l'escola obligatòria

L'heterogeneïtat cultural és una característica de les societats actuals. No obstant això, els estats-nació es van constituir amb la pretensió d'uniformar el món normatiu i de valors de les poblacions que els componien. L'ideal es

(51) A les pàgines següents recollim els resultats de la investigació feta pel Colectivo Ioé. *El tratamiento de la diversidad en la escuela, con especial atención al colectivo de inmigrantes*, CIDE; Madrid, 1997.

resumia amb la fórmula «un estat-un poble-una llengua-una cultura». Entre els mitjans per garantir aquest objectiu, hi va tenir un paper fonamental el model d'escola única, almenys fins a l'aparició dels moderns mitjans de comunicació massiva, el poder dels quals per propiciar el consens social i la uniformitat ha desplaçat en gran part les formes tradicionals de control i d'autoritat. A pesar de l'acció d'aquests dispositius, la diversitat social no ha desaparegut mai; les resistències a l'homogeneïtzació s'han manifestat de vegades com a conflictes entre valors de classes socials, d'altres com a xocs entre el model oficial i les pautes de diferents regions i/o llengües, de vegades sota la forma de rebuig o de no enteniment manifestat per minories ètniques, etc. Tradicionalment, aquestes manifestacions han estat catalogades des de la posició estatal com a mostres de retard o resistències al progrés de la nació; actualment, tot i les dificultats, s'obre pas una altra concepció que no tan sols reconeix l'evidència de la pluralitat interna dels estats nacionals, sinó que afirma el valor positiu d'aquesta circumstància.

L'inici d'aquest procés de reformulació ha coincidit a Espanya amb un nou factor de diversitat cultural: la immigració d'origen estranger. A la pràctica, la institució escolar ha estat una de les més accessibles per a la població d'origen estranger; fins i tot en èpoques en les quals la irregularitat era una qüestió present en el debat públic, els fills d'immigrants «sense papers» no van trobar massa problemes per matricular-se. En aquest sentit, el dret a l'educació ha estat garantit a pesar de la precarietat jurídica de determinats col·lectius immigrants: si en alguns centres es negava la matriculació als nens de certs col·lectius (adduint falsament falta de places), aquests acabaven trobant lloc en altres centres. El Reglament de la «Llei d'estrangeria» de 1996 sanciona aquesta pràctica i reconeix el dret a l'educació de tots els estrangers independentment de la seva situació jurídica.

¿En quina mesura el sistema escolar espanyol ha estat afectat pel fet social de la immigració? Si ens fixem en la proporció que representen els fills d'immigrants en el total de matriculats en els graus obligatoris, la resposta òbvia és que menys de l'u per cent dels seus membres no pot provocar canvis de gran relleu en cap institució. Per tant, si es tracta d'un tema de preocupació serà per la incidència d'altres factors. Com veurem a continuació, en el pla teòric hi ha diferents opcions per al tractament de la diversitat des de l'escola i, a

la pràctica, no tots els agents de la comunitat educativa (professors, alumnes, pares i administració) han adoptat una posició idèntica davant el mateix fet:

a) La diversitat a l'escola

De manera esquemàtica podem resumir les diferents possibilitats d'abordar la diversitat a l'escola en cinc opcions. En un extrem, el rebuig als diferents, en l'altre, la denúncia i el combat contra els mecanismes generadors de racisme i de discriminació:

- **Rebuig dels diferents.** En aquest cas, la diversitat és vista com un perill que cal eludir. Per tant, és lícit limitar-ne l'entrada a les escoles i, quan això no és possible, intentar reduir al mínim els contactes. En la nostra investigació hem recollit diverses situacions que exemplifiquen aquesta posició: col·legis que dificulten la matrícula de nens de determinada procedència, mestres i pares que insten els seus fills a «no ajuntar-se» amb nens de certs col·lectius, pràctiques segregacionistes en alguns col·legis (no contacte amb nens portadors del virus de la SIDA, asseure els nens negres en taules a part en el menjador de l'escola, etc.), uns pares que canvien els seus fills de col·legi a causa de la presència «excessiva» d'alumnes de nens «diferents», etc.
- **Fer cas omís dels diferents.** Des d'aquesta opció, l'alumnat és considerat un conglomerat homogeni, en el qual no hi caben les necessitats especials: hi ha un únic model de nen i un únic currículum per desenvolupar. Fins i tot des de la pretensió d'un tracte no discriminatori («tots els nens són iguals») es neguen les peculiaritats de col·lectius específics. D'aquesta manera, a la pràctica, l'escola «fa la seva» i els alumnes s'hi han d'adaptar, si no ho aconsegueixen quedaran marcats com a inadequats, insuficients, etc.
- **Educar els diferents.** En aquest cas, hi ha un reconeixement explícit de la situació peculiar de certs col·lectius. L'escola no modifica els seus plantejaments generals, però hi dedica una atenció especial amb la finalitat d'adaptar-los a la marxa del conjunt de l'alumnat. En el nostre cas un exemple d'aquesta modalitat el constitueixen una bona part de les actuacions de l'«educació compensadora»: els nens de certes minories necessiten una atenció especial per garantir que es puguin adaptar al ritme de la resta. Potser aquesta és la posició que té més força actualment entre els professionals de l'ensenyament en el nivell primari.

- **Educació intercultural.** En aquest cas es registra una adaptació del currículum destinat al conjunt de l'alumnat, i s'hi incorporen aportacions de diferents perspectives socioculturals. Les prospeccions fetes mostren que aquest enfocament encara és incipient a l'escola espanyola, i que els seus principals suports són alguns materials i experiències docents, i un sector minoritari de pares de les classes mitjanes urbanes.
- **Educació «antiracista».** Amb aquesta denominació, utilitzada en el món educatiu britànic, apuntem a una opció que comparteix objectius amb l'educació intercultural però que assenyalava alguns límits dels seus plantejaments. S'afirma que la relació entre grups culturals està mitjançada per la diferent posició social, per tant, la interculturalitat no es pot entendre al marge dels fenòmens de poder i de divisió de classes.⁽⁵²⁾ En la nostra investigació no hem detectat discursos que representin aquesta opció, que requereix un determinat grau d'elaboració i de compromís que no es troba entre la població estudiada ni en l'àmbit institucional ni professional. Només el discurs dels fills d'immigrants mostra, de manera implícita, els límits de l'opció intercultural reduïda al desenvolupament de valors compartits sense atendre els factors sociopolítics de l'exclusió: per a aquests joves, l'escola té poc dir davant de la discriminació, que és una qüestió que es juga en altres àmbits (la violència dels carrers, la política governamental, les accions policiaques, les desigualtats Nord/Sud, etc.)

De les cinc opcions ressenyades, només les dues últimes proposen un abordatge educatiu de la diversitat que eludeix l'etnocentrisme, reconeix el pluralisme cultural i intenta elaborar models d'ensenyament que superin les discriminacions. Les diferències entre aquestes dues perspectives resideixen en la diferent valoració implícita sobre l'ordenament social actual. Per a l'educació intercultural, el sistema social és, en línies generals, adequat, i pot ser millorat mitjançant l'elaboració de valors compartits entre diferents grups. De la mateixa manera, el racisme i altres formes de discriminació, concebudes com a productes de la ignorància o com a aberracions psicoafectives, podrien ser supe-

(52) «La reforma escolar i la reforma en les relacions de raça i/o ètnia la fan dependre gairebé exclusivament del canvi de valors, d'actituds i de la naturalesa humana dels actors entesos com a individus, peca d'idealisme. Abandonant la visió de l'estructura desigual i de les relacions de poder, els interculturalistes estan plantejant una enorme responsabilitat sobre les espatlles dels professors en la lluita per transformar les relacions de desigualtat». Calvo Cuesta, R., Castiello, C., *et al.*, *Materiales para una educación antirracista*, Talasa, Madrid, 1996, pàg. 25.

rats mitjançant l'educació. L'escola seria un instrument essencial en la construcció de la justícia social, entesa com una situació en la qual es garanteixi la igualtat entre diferents nuclis de valors culturals. Per a l'educació antiracista, la discriminació és un component estructural del sistema social vigent, per tant, els educadors se n'han de plantejar la crítica i contribuir a canviar-lo. El racisme i altres formes d'exclusió són un principi clau d'organització de la societat, basada en la dominació i en l'explotació, per tant, l'educació en els valors és insuficient per superar aquests fenòmens. Per això és necessari aconseguir una justícia social entesa com a igualtat d'oportunitats i de situacions per a tots els grups ètnics.

A pesar de la importància d'aquestes diferències, hi ha un ampli terreny en comú que poden desenvolupar els partidaris de totes dues opcions, especialment en el cas espanyol en què el discurs de l'«educació en la diversitat» a penes comença a obrir-se pas. El futur d'una escola que, efectivament, reculli la pluralitat existent a les aules i que treballi per la superació de la discriminació passa pel desenvolupament, necessàriament difícil i polèmic, d'aquestes orientacions. Però ¿quines possibilitats d'èxit hi ha tenint en compte les expectatives i els desitjos dels grups analitzats? Més enllà dels debats entre minories il·lustrades ¿on se situa la majoria de la població afectada, és a dir, l'alumnat, les seves famílies i els mestres? Vegem les posicions que adopten.

b) Posicions dels principals agents de la institució escolar

D'entrada és possible assenyalar diversos punts: es detecta una distància apreciable entre les propostes normatives i retòriques de la institució escolar, les activitats dels mestres i les expectatives de les famílies d'alumnes; que, en general, hi ha una dificultat molt estesa per reconèixer les necessitats específiques i les aportacions dels grups més dèbils en l'escola; i que, quan es constata l'existència de diferències (per part de mestres i pares d'alumnes), predominen les actituds defensives i els atacs que dificulten l'intercanvi «pacífic» i el mutu enriquiment. En aquest context, els incipients desenvolupaments darrere d'una educació intercultural semblarien estar-se desenvolupant en el buit, per sobre i al marge de la dinàmica social real, refractària a aquesta orientació. No obstant això, una lectura d'aquest tipus seria, a més de radicalment pessimista, injusta

amb l'existència d'altres discursos que, encara que de forma parcial, mostren els límits dels models educatius vigents i la possibilitat d'altres desenvolupaments. De manera esquemàtica, les principals posicions detectades en el nostre treball de camp són:

- Posicions de rebuig envers els «diferents». La falta de legitimitat social de les actituds discriminatòries fa que les manifestacions de rebuig obert apareguin més com a referències indirectes que com a postura clarament assumida. Però hi ha elements de tancament i de rebuig que consideren certs col·lectius «diferents» com a *perillosos*. Amb aquests col·lectius no hi hauria la convivència enriquidora sinó la precaució i l'evasió de contacte. El paradigma de les minories perilloses se situa en el fanatisme i la intolerància que s'atribueix a la religió musulmana i, per identificació, als immigrants de països àrabs (tot i que a Espanya hi ha musulmans autòctons, magribins i centreafricans, el fantasma del perill només està personificat en el «morò»). Per a aquesta posició no és possible una educació intercultural sinó, més aviat, que l'escola aïlli i redueixi el perill que representen determinades minories. La seva presència genera inseguretat i atempta contra elements bàsics de la pròpia identitat, per tant, el marge de flexibilitat és petit. Davant d'aquesta actitud els partidaris de l'educació intercultural s'han de preparar per a la confrontació i per a l'aparició d'obstacles importants.
- Etnocentrisme ambivalent. En aquesta posició se situen sectors socialment majoritaris tot i que, com veurem, hi ha diverses modulacions. La característica comuna a totes elles és una autodefinició de la identitat a partir de trets «particulars» de grup (nacionalitat, llengua, religió, ètnia, etc.) i l'ambigua relació amb els «altres» col·lectius. Dins d'aquest conglomerat hi ha una divisió fonamental en funció de la posició social que ocupa cada grup: les possibilitats de convivència, d'indiferència o de rebuig varien de forma considerable en funció de si la situació és de benestar social, d'integració social subordinada però estable o de minoria dominada.
- Des de posicions socials integrades-dominants, la participació en la societat de consum de masses tendeix a diluir els aspectes més radicals de l'etnocentrisme. Quan hi ha satisfaccions materials o expectatives fundades d'incrementar l'estatus econòmic, es pot desenvolupar una identitat que doni preferència als aspectes d'homogeneïtat (consum, urbanitat, etc.) sobre els parti-

cularistes. D'altra banda, els valors i les expectatives «diferencials» poden ser desenvolupats i defensats amb més possibilitats si els col·lectius se senten amb forces i legitimitat per aconseguir-ho.

Un exemple de la primera situació és el discurs d'una part dels pares d'alumnes llatinoamericans de classe mitjana, que troben suportables les diferències culturals amb la societat espanyola (els «costos de la integració») en la mesura que obtenen reconeixement i recompensa en altres àmbits (estabilitat jurídica, seguretat econòmica, etc.); així, l'accés a posicions d'«integració» implica la postergació d'allò que és «propi». En aquest context s'enyora però no s'exigeix una política d'interculturalisme. Un exemple de la segona situació és el cas de les classes mitjanes urbanes en un context bilingüe: la qüestió lingüística que, en principi, divideix el grup de pares d'alumnes immigrants no és objecte de polèmica ja que cada sector se sent amb legitimitat i amb possibilitats d'expressar-se en la llengua que prefereixi; en l'àmbit escolar aquesta qüestió només es viurà com a problemàtica si els fills no es poguessin expressar i aprendre la llengua pròpia. En principi, a partir d'aquesta experiència, en aquest context hi ha un marge ampli per al desenvolupament d'una educació intercultural; no obstant això, no sembla fàcil si l'obertura es fa cap a col·lectius no tan sols «diferents» sinó també socialment «inferiors». No és el mateix fer un esforç d'adaptació quan l'interlocutor ens apareix com un igual que quan es tracta d'algú al qual no atorguem un grau igual de legitimitat. En aquest cas, les possibilitats d'una estratègia d'educació intercultural passen per potenciar la imatge de *ciudadans* de les minories socials.

– Des de posicions socials dominades-marginades, les possibilitats de fer valer el dret a la diferència són menors. Amb tot, s'observen diversos graus de resignació i diverses aptituds de resistència a la situació existent. Per exemple, en el discurs de les mares gitanes es detecta un to de denúncia i de reivindicació molt més sòlid que entre els pares immigrants marroquins que ocupen posicions socioeconòmiques precàries. La minoria gitana, de vegades més rebutjada que els immigrants estrangers, ha desenvolupat un sentiment de *legitimitat ciutadana* que li permet defensar el seu dret a la diversitat en el pla social; en canvi, molts immigrants viuen amb la percepció que les seves possibilitats de desenvolupament estan sempre *condicionades* a les decisions i a la voluntat dels autòctons (en definitiva, se senten estrangers: ciudadans de

segona). Les repercussions d'aquestes posicions sobre el món escolar no sempre són unívokes.

En el cas dels gitanos hem apuntat, d'una banda, la queixa que l'escolarització i el contacte amb la cultura paia ha significat un deteriorament dels trets d'identitat propis. Aquesta denúncia és afavorir, en part, l'actitud reticent d'una part d'aquesta comunitat cap a l'escola i els seus objectius curriculars. No obstant això, els que es presenten a si mateixos com a «educats», com a «gent normal», atribueixen a l'escola un paper civilitzador, basat en l'opinió que –si més no en l'àmbit educatiu– només hi ha un únic model vàlid de referència. En aquest cas, el grup ha optat per desenvolupar la seva identitat ètnica al marge de l'escola, mantenint un currículum paral·lel de formació i de socialització dels fills. Per revertir aquesta dinàmica no serà suficient incloure alguns continguts referits a la cultura gitana en determinades assignatures; sense un replantejament de fons en la línia de l'educació intercultural, que replantegi el conjunt del currículum escolar, la situació experimentarà poques modificacions. D'altra banda, en el cas dels immigrants marroquins, hem observat l'existència d'una majoria silenciosa de famílies que, davant la precarietat de la seva situació (laboral, jurídica, social) i la falta de recursos per defensar-la (problemes d'idioma, desconeixement del funcionament institucional, debilitat de les xarxes socials pròpies, etc.) opten per una estratègia d'ocultament. D'aquest col·lectiu no es pot esperar una implicació en l'escola i un compromís amb un plantejament d'educació intercultural si paral·lelament no es registra una modificació del seu actual estatus social de semiexclusió.

– Obertura a l'interculturalisme. En aquest últim bloc situem una sèrie de posicions que es plantegen, de manera més o menys clara, la necessitat de desenvolupar un model de convivència social i d'educació, basat en el reconeixement de la plena legitimitat dels diversos grups que conformen la societat. Com hem apuntat anteriorment, aquesta consciència és encara limitada, per tant, només es detecten alguns elements que apunten en aquesta direcció. Encara que no podem oblidar que vivim en societats sotmeses a un ritme intens d'homogeneïtzació, trobem discursos que defensen o són propensos a adoptar la postura de l'educació intercultural en diferents agents del procés educatiu:

- En l'àmbit normatiu cal assenyalar l'obertura que representen determinats desenvolupaments legislatius i la importància d'alguns materials elaborats per les administracions educatives.
- Entre els mestres, aquest és el discurs minoritari, reduït inicialment a aquells que es van especialitzant en la qüestió i que van produint experiències i materials dignes de tenir en compte. Aquest sector d'educadors serà clau per a la dinamització d'una estratègia d'educació intercultural i per captar la majoria del professorat que continua aliè a aquesta perspectiva.
- Entre els pares i les mares d'alumnes trobem una predisposició favorable i una afirmació d'aquesta predisposició entre un determinat sector urbà de professionals que, tot i això, no assumeix un paper actiu dins la comunitat escolar. Aquests pares avalaran i legitimaran sens dubte l'adopció de la perspectiva intercultural per l'escola, però la seva participació activa en aquesta dinàmica no està garantida tenint en compte la seva posició social de treballadors qualificats i professionals amb jornades de treball i dedicacions personals que els limiten l'assistència als centres en què s'escolaritzen els fills.
- Entre els familiars d'alumnes de grups minoritaris és menor la incidència de discursos en favor de l'educació intercultural, per la raó apuntada: la seva situació social dificulta el debat i la reflexió necessaris per superar la inèrcia social. Tot i això, en el grup de pares i mares marroquins, apareix una denúncia clara del caràcter refractari de l'escola envers els valors propis i una demanda d'obertura cap a aquests valors; aquesta posició és sustentada per persones que afirmen els seus drets com a ciutadans i exigeixen a les institucions que satisfacin les seves necessitats. Des d'aquesta consciència de ciutadania hi ha legitimitat per reclamar a l'escola un canvi d'enfocament; no obstant això, aquest procés hauria de recaure, gairebé exclusivament sobre els professionals de l'ensenyament (potser incorporant professionals de les mateixes minories), ja que la peculiar situació social dels familiars els impedeix disposar de temps per assumir altres compromisos. Aquesta última observació torna a plantejar amb força un dels límits de l'educació intercultural: la dificultat de posar-la en marxa de forma efectiva com un procés limitat únicament a l'escola, al marge de quina sigui la dinàmica de l'estructura social.

Qüestions per a la reflexió

De manera breu assenyalarem alguns punts que potser serviran per a la reflexió:

- Vist el procés en conjunt, aquest mostra unes ambigüitats de contrast profund. Si, d'una banda, trobem diverses posicions de rebuig als «diferents» i d'altres de certa ambigüitat, basades en l'etnocentrisme, també es van consolidant unes posicions que podem incloure en l'*obertura a l'interculturalisme*. En aquestes últimes es planteja, de manera més o menys clara, la necessitat de desenvolupar un model de convivència social i d'educació basat en el reconeixement de la plena legitimitat dels diversos grups que conformen la societat.
- Si bé en els textos oficials s'ha implantat el reconeixement positiu de la pluralitat cultural i social i del seu tractament a l'escola, els desenvolupaments curriculars i les actituds dels educadors disten molt d'haver posat en marxa una pràctica docent de caràcter intercultural. Hi ha sensibilitat per evitar el tracte desigual, però l'obertura és molt menor per abordar positivament el tracte de la diversitat.⁽⁵³⁾ A més, la majoria dels llibres de text utilitzats en els nivells obligatoris tendeixen a estigmatitzar una bona part de les cultures d'origen dels immigrants.⁽⁵⁴⁾ Conseqüentment, per a una gran part dels immigrants, «l'escola és espanyola». Davant d'aquesta realitat no hi ha cap altra possibilitat que adaptar-se amb èxit o sobreviure com sigui possible. Si aquesta situació es prolonga en el temps, el desconeixement de l'aportació peculiar de les diferents minories pot alimentar un sentiment d'exclusió i unes actituds de rebuig per part d'aquestes minories. Una circumstància que pot derivar cap a una violència marginal (joves «gamberros» expulsats de l'escola i exclosos del mercat laboral) o cap a un replegament ètnic (desenvolupament d'institucions educatives pròpies, al marge i enfrontades al currículum oficial).

(53) Per a una perspectiva general sobre la situació de la investigació promoguda pel Ministeri d'Educació, vegeu Grañeras, M., Lamelas, R., et al., «La investigación sobre educación intercultural», a *Catorce años de investigación sobre las desigualdades en educación en España*, CIDE, Madrid, 1998, pàgs. 11-150.

(54) Vegeu, per exemple, Alegret, J.L., *Cómo se enseña y cómo se aprende a ver al otro*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1991.

- La consideració anterior permet accentuar que les línies de reflexió i d'intervenció en la perspectiva de l'educació intercultural *haurien de treballar simultàniament la importància de dos eixos: diversitat cultural i desigualtat social*. Si la inèrcia institucional i social no pot revertir únicament a partir de l'escola, és fonamental donar suport al procés de reflexió en aquest àmbit amb una obertura sistemàtica a altres agents socials que treballen els processos bàsics de la desigualtat social. Però, alhora, és important la presència d'educadors i de responsables educatius en els diferents fòrums socials on es debat sobre la diversitat. Un criteri bàsic pot ser que la perspectiva intercultural incorpori elements de pluralitat i de contrast permanentment i impliqui tota la comunitat educativa. Com a punt particular es pot assenyalar que la comunicació mútua entre famílies i escola és un element necessari, tot i que no suficient, per incorporar les «necessitats especials» de certs col·lectius al projecte curricular dels centres. En el cas de certes minories (especialment immigrants estrangers que no parlen llengües autòctones) sembla fonamental promoure cursos específics que ajudin a superar les barreres sorgides de la desinformació i del desconeixement, i que promoguin la comunicació i l'intercanvi a partir del desenvolupament d'interessos comuns i desmuntin els prejudicis que tendeixen a reificar la importància de les diferències. Una de les vies possibles és la d'estendre les figures dels *mitjancers culturals*, prevista en la normativa vigent però no desenvolupada fins a la data; una altra és l'establiment d'uns convenis que permetin la presència de professionals (educadors o d'altres) que pertanyen al col·lectiu minoritari, de forma que col·labori amb els educadors de plantilla i, simultàniament, revalori la imatge del grup minoritari davant del conjunt de l'alumnat i de la comunitat educativa.
- D'altra banda, també volem apuntar que la perspectiva d'educació intercultural i antidiscriminatòria no es podrà desenvolupar «d'una vegada» per totes ni a instàncies de consignes formulades «des de dalt». Només pot ser resultat d'un llarg procés educatiu. No obstant això, sembla important fixar uns objectius possibles i mesurables que ajudin a avançar en la direcció plantejada. En aquest sentit, el pla de cada centre pot incloure algun(s) objectiu(s) que desenvolupi(n) explícitament l'opció intercultural de manera que pugui(n) ser objecte d'avaluació anual. També, en opinió nostra, les administracions

educatives poden, sense desdibuixar la capacitat d'acció autònoma dels centres, potenciar de manera activa la interculturalitat, i aportar recursos i formació a la vegada que estableixen uns objectius mínims (revisables i ampliables periòdicament). En el context actual, descarregar el pes fonamental de la transformació a «les bases» és traslladar als centres educatius (en especial als educadors) una exigència que desborda habitualment les seves possibilitats. Probablement un enfocament intercultural no es podrà desenvolupar plenament sense revertir en elements bàsics de l'escola actual, entre ells el paper dels docents, però avui dia hi ha la possibilitat que les administracions tinguin una responsabilitat especial per posar en marxa el procés, i impulsar les iniciatives que ja part del professorat, associacions de pares i d'alumnes i col·lectius social estan posant en marxa.

- La proposta (d'una societat) intercultural no es redueix a l'àmbit educatiu i menys encara a la institució escolar. L'estructura de les relacions entre majories i minories socials està travessada per altres eixos, com la dinàmica socioeconòmica, les polítiques estatals d'immigració, de ciutadania i de pluralisme cultural, i també per les actituds i els comportaments de la població autòctona i les estratègies dels mateixos col·lectius immigrants com a actors socials. L'àmbit de la institució escolar mostra la complexitat que conté aquesta proposta, encara que hi hagi permeabilitat. Però la proposta de la interculturalitat representa un repte per a totes les institucions socials, des de la família fins a les empreses i les administracions públiques, que s'haurien d'obrir al reconeixement de la diversitat (cultural entre altres aspectes) sense eludir un qüestionament paral·lel d'aquelles barreres i desigualtats estructurals que es produeixen en tots els ordres de la vida social.

Bibliografía

- AA.VV., *Hablar y dejar hablar (jornadas sobre racismo y xenofobia)*, Universidad Autónoma de Madrid, 1994.
- ALEGRET, J.L., *Cómo se enseña y cómo se aprende a ver al otro*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1991.
- ÁLVAREZ DORRONSORO, I., *Diversidad cultural y conflicto nacional*, Talasa, Madrid, 1993.
- ASEP, *Actitudes hacia los inmigrantes*, OPI, Madrid, 1998.
- BALIBAR, E. i WALLERSTEIN, I., *Raza, nación y clase*, Iepala, Madrid, 1990.
- BARBADILLO, P., *Extranjería, racismo y xenofobia en la España contemporánea. La evolución de los setenta a los noventa*, CIS, Madrid, 1997.
- CALVO BUEZAS, T., *El racismo que viene: otros pueblos y culturas vistos por profesores y alumnos*, Tecnos, Madrid, 1990.
- *Crece el racismo, también la solidaridad: los valores de la juventud en el umbral del siglo XXI*, Tecnos, Madrid, 1995.
- CALVO CUESTA, R., CASTIELLO, C., *et al.*, *Materiales para una educación antirracista*, Talasa, Madrid, 1996.
- COLECTIVO IOÉ, *La educación intercultural a prueba*, CIDE/Laboratorio de Estudios Interculturales, Universidad de Granada, 1996.
- *Discursos de los españoles sobre los extranjeros. Paradojas de la alteridad*, CIS, Madrid, 1995.
- *El tratamiento de la diversidad en la escuela, con especial atención al colectivo de inmigrantes*, CIDE, Madrid, 1997.
- FERNÁNDEZ ENGUIITA, M., *Escuela y etnicidad: el caso del pueblo gitano*, CIDE/Laboratorio de Estudios Interculturales, Universidad de Granada, Granada, 1995.
- GIMÉNEZ, C., «La formación de nuevas minorías étnicas a partir de la inmigración», a AA.VV., *Hablar y dejar hablar (sobre racismo y xenofobia)*, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 1994, pàgs. 177-220.
- GIROUX, A., i FLECHA, R., *Igualdad educativa y diferencia cultural*, El Roure Editorial, Barcelona, 1994.
- GRAÑERAS, M. *et al.*, *Catorce años de investigación sobre las desigualdades en Educación en España*, CIDE, Madrid, 1998.
- JULIANO, D., *Educación intercultural. Escuela y minorías étnicas*, Universidad Autónoma, Madrid, 1993.

- OBSERVATORIO PERMANENTE DE LA INMIGRACIÓN (OPI), *Indicadores de la inmigración y el asilo en España*, IMSERSO, Madrid (butlletí periòdic).
- SAN ROMÁN, T., *Los muros de la separación*, Tecnos/UAB, Barcelona, 1996.
- SIGUÁN, M., *La escuela y los inmigrantes*, Paidós, Barcelona, 1998.
- SOS RACISMO, *Anuario sobre el racismo en el estado español*, Barcelona (diversos anys).
- TEIM, *Lengua y cultura de origen: niños y marroquíes en la escuela española*, Edics. del oriente y del mediterráneo, Madrid, 1999.
- VALLÉS, M., CEA M. i IZQUIERDO, A., *Inmigración, racismo y opinión pública en España*, CIS, Madrid, 1997.

Imprés a:
CEGE Creaciones Gráficas, S.A.
Ciutat d'Asunción, 42
08030 Barcelona
D.L.: B. 20764-2000
ISBN: 84-88099-54-1